

När folkbildningen möter samhällets demokratiska utmaningar

— Fördjupad bedömning av demokratisyftet 2022.

Publicerad av Folkbildningsrådet

FÖRFATTARE: Folkbildningsrådet

OMSLAGSILLUSTRATION: Emma Hanquist

LAYOUT: Pasadena Studio

ISBN: 978-91-88692-84-9

www.folkbildningsradet.se

Förord

2022 var ett år av oro och förändringar i många delar av samhället. Det var det år då samhället äntligen återstartade efter två års pandemi. Det var också ett år som inleddes med att Kapitolium i Washington stormades av demokratifientliga krafter. Ryssland startade ett krig mot Ukraina som skördar offer i människoliv och sönderslagen infrastruktur och som drev flera miljoner människor på flykt, bland annat till Sverige. Stora delar av världen kom att påverkas också genom den inflation som följde på kriget, med kraftigt ökande energi- och livsmedelspriser.

I Sverige var det valår med en intensiv valkampanj, och i oktober tillträdde en ny regering.

I rapporten *När folkbildningen möter samhällets demokratiska utmaningar* ges en verklighetsnära bild av hur studieförbundens och folkhögskolornas arbete med mänskliga rättigheter och demokratifrågor kunde se ut under året. Här beskrivs hur samhällets demokratiproblem blir folkbildningens utmaningar – och hur folkbildare ute i landet konkret arbetar när de tar sig an dessa utmaningar.

I rapporten har Erik Amnå, professor emeritus och återkommande utredare åt regering och myndigheter, fungerat som rådgivare och vetenskapligt stöd.

Rapporten *När folkbildningen möter samhällets demokratiska utmaningar* utgör Folkbildningsrådets fördjupade bedömning av demokratisyftet och är en del i Folkbildningsrådets återslag till regeringen 2022.

Stockholm den 22 mars 2023

Maria Graner

Generalsekreterare
Folkbildningsrådet

Innehåll

Förord	3
Folkbildningsrådets bedömning	7
Inledning	9
Historik	9
Folkbildningspolitiskt mål och statens syften med stödet	
– demokrati och mänskliga rättigheter	9
Regeringens uppdrag till Folkbildningsrådet	10
Frågeställningar och genomförande	11
Rapportens disposition	13
Utmaningar i arbetet med mänskliga rättigheter	
och demokratiska värderingar	15
Ändrade attityder till demokrati, mänskliga	
rättigheter och folkbildning i samhället	16
Samhällets problem blir folkbildningens utmaningar	23
Skullnader som folkbildningen gör för mänskliga rättigheter	
och samhällets demokratiska värderingar	31
Demokratiarbete med vitt skilda inriktningar	33
Folkbildningen som mikrodemokrati och motkraft	35
Inkludering för att motverka utanförskap	36
Mötesplatser för att motverka polarisering	38
Demokratiska samtal i stället för budskap	
som sprider hat, hot och lögner	40
Samhällsengagemang och egenmakt i stället för passivitet	44

Att säkerställa folkbildningens arbete i linje med mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar	49
Folkbildningsrådets åtgärder	50
Studieförbundens och folkhögskolornas åtgärder	55
Referenser	65

Folkbildningsrådets bedömning

- Det folkbildningspolitiska målet och de fyra syften som staten har formulerat med sitt stöd till folkbildningen är främjande och uppfordrande. De uppmanar folkbildningen att ta en aktiv roll i det demokratiska samhällsbygget. Rapporten presenterar många exempel på hur studieförbund och folkhögskolor i vardagen tar sig an den rollen.
- Vikten av folkbildning för att stärka och utveckla demokratin och mänskliga rättigheter är särskilt stor i en tid när just dessa värden omprövas i samhället. Förskjutningar sker i synen på demokrati och demokratins gränser, och i vad som avses med mänskliga rättigheter och vilka som ska omfattas av dessa. Rapporten visar hur studieförbund och folkhögskolor i sitt lokala arbete möter samhällets demokratiutmaningar.
- Rapporten visar att cirkelledare och lärare i ökad utsträckning agerar i situationer där demokratin och mänskliga rättigheter måste hävdas. Studieförbund och folkhögskolor har, med sin långa historia av att vara en demokratistärkande samhällsfunktion, såväl beredskap, redskap som engagemang för att i olika samhällsklimat fortsätta och förstärka detta arbete.
- När studieförbunden och folkhögskolorna möter samhällets demokratiutmaningar fungerar de som motkrafter och mikrodemokratier. De inkluderar en mångfald av människor och skapar gränsöverskridande mötesplatser. På så sätt möjliggörs demokratiska och bildande samtal inte minst om demokratins svåra frågor. De både uppmuntrar till och engagerar sig själva i samhällsdebatt och påverkansarbete i frågor som gäller demokrati och mänskliga rättigheter.
- Sammantaget ger denna rapport många exempel på hur ledarna för studiecirklar och lärarna på folkhögskolekurser i praktiken arbetar för att skapa många av de kvaliteter som enligt forskningen utmärker rum för att lära demokrati – *öppna klassrumsklimat*.

- För att stärka och även utveckla demokratin, behöver studieförbunden och folkhögskolorna kunna arbeta för att inkludera, engagera sig i och söka påverka både organisationer i demokratins utkanter och människor som inte är övertygade demokrater. I rapporten beskriver studieförbund och folkhögskolor sin oro över att detta utvecklingsutrymme minskar. För att studieförbund och folkhögskolor ska kunna leva upp till statens demokratisyfte fullt ut behöver ett sådant handlingsutrymme säkerställas.
- Den samlade folkbildningen behöver precisera sig kring de demokratiska värden som utgör dess fundament och samhällsuppdrag. I synnerhet utvecklingen av den globala demokratin visar att demokratin inte kan tas för given. Folkbildningens arbete för demokrati och mänskliga rättigheter behöver därför vara uthålligt, kontinuerligt utvärderas och självkritiskt utvecklas utifrån samhällsutvecklingens utmaningar.
- Detta innebär inte minst att studieförbund och folkhögskolor behöver tydliggöra gränserna mot verksamheter som inte är demokratiska eller förenliga med mänskliga rättigheter, och vara vaksamma mot ickedemokratiska tendenser i de egna verksamheterna.
- Folkbildningsrådet uppfattar att studieförbundens och folkhögskolornas medarbetare runtom i landet nu behöver ett förstärkt stöd i sitt samhällsviktiga arbete med demokrati och mänskliga rättigheter, till exempel i form av:
 - *kompetensutveckling*: förstärkt satsning på cirkelledarutbildning inom studieförbunden; utveckling och systematisering av det kollegiala lärandet bland folkhögskolornas anställda
 - *resursstöd*: riktlinjer och rutiner för gränsdragningen mot ickedemokratiska verksamheter; idédokument som tydliggör folkbildningens demokratiska värden
 - *processstöd*: kontroll, stöd och rådgivning vid genomförandet av verksamheterna.¹

1 Forum för levande historia och Statens Skolverk har i regleringsbrev för 2022 och 2023 fått i uppdrag att tillsammans utveckla ett verktyg för systematiskt arbete med demokratistärkande insatser i skolväsendet, folkbildningen och inom annan utbildning för vuxna. Syftet med insatsen är att motverka antisemitism och andra former av rasism. Det tänkta verktyget omfattar tre delar: *metodstöd*, *resursbank* och *processstöd*. Folkbildningsrådets förslag på stärkt stöd överensstämmer med intentionerna i detta verktyg.

Inledning

HISTORIK

De första studieförbunden och folkhögskolorna grundades under andra hälften av 1800-talet. Folkbildningens historia är sedan dess nära förknippad med de stora folkrörelsernas framväxt i Sverige – arbetarrörelsen, frikyrkorörelsen och nykterhetsrörelsen. Många av de människor som engagerade sig politiskt under den här tiden fick hela eller delar av sin utbildning och demokratiska skolning inom folkbildningen.

Folkbildningen har sedan sin framväxt alltid, parallellt med folkrörelserna, spelat en viktig roll för demokratin i Sverige.²

Staten har redan från start gett ekonomiskt stöd till folkbildningens organisationer. I proposition 2013/14:172 *Allas kunskap – allas bildning* framhåller regeringen att folkbildningen som politikområde under lång tid har präglats av politisk konsensus angående folkbildningens värde. Statens stöd till folkbildningen – till landets bidragsberättigade studieförbund och folkhögskolor – har setts som ett självklart och effektivt sätt att stärka demokratin.

FOLKBILDNINGSPOLITISKT MÅL OCH STATENS SYFTEN MED STÖDET – DEMOKRATI OCH MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER

I nämnda proposition formulerar regeringen ett särskilt mål för folkbildningspolitiken:

Folkbildningen ska ge alla möjlighet att tillsammans med andra öka sin kunskap och bildning för personlig utveckling och delaktighet i samhället.³

Regeringen betonar att folkbildningen är en samhällsresurs för kunskap, bildning och delaktighet, som ska omfatta alla.

² Regeringens proposition 2013/14:172 *Allas kunskap – allas bildning*, sid. 7.

³ Sid. 19.

Regeringen anger även fyra syften för hur statens ekonomiska stöd till studieförbund och folkhögskolor ska användas. Statsbidraget ska:

- stödja verksamhet som bidrar till att stärka och utveckla demokratin
- bidra till att göra det möjligt för en ökad mångfald människor att påverka sin livssituation och skapa engagemang att delta i samhällsutvecklingen
- bidra till att utjämna utbildningsklyftor och höja bildnings- och utbildningsnivån i samhället
- bidra till att bredda intresset för och öka delaktigheten i kulturlivet.

Syftena är främjande och uppfordrande. De uppmanar folkbildningen att spela en aktiv roll i det demokratiska samhällsbygget.

Demokrati och mänskliga rättigheter

Syftena och det folkbildningspolitiska målet handlar också om att bidra till att stärka och främja mänskliga rättigheter. Folkbildning ska erbjuda alla – oavsett födelseland, kön, ålder, ekonomiska eller sociala förutsättningar – lika tillgång till utbildning, kulturutövande och kulturliv, demokratiskt deltagande, tankefrihet, åsiktsfrihet och yttrandefrihet. I förlängningen innebär detta att också främja ekonomisk och social trygghet.

Dessa mänskliga rättigheter står för väsentliga delar i det liberala demokratiska samhällets och folkbildningens värdegrund. Att de mänskliga rättigheterna respekteras är avgörande för utvecklingen av en demokratisk rättsstat. Omvänt gäller att demokratiska beslutsprocesser och en fungerande och rättssäker stat förstärker skyddet för de mänskliga rättigheterna.⁴

REGERINGENS UPPDRAG TILL FOLKBILDNINGSRÅDET

Folkbildningsrådet har sedan länge haft regeringens uppdrag att årligen lämna en bedömning av hur de fyra syftena med statsbidraget uppnåtts.

I regeringens riktlinjer till Folkbildningsrådet för 2021 och 2022 angavs dessutom att en *fördjupad bedömning* av det inledande demokratisyftet ska

4 På sin hemsida säger regeringen bland annat om mänskliga rättigheter: *De mänskliga rättigheterna är universella och gäller för alla. De slår fast att alla människor, oavsett land, kultur och sammanhang, är födda fria och lika i värde och rättigheter. Olika mänskliga rättigheter är politiska, medborgerliga, kulturella, sociala eller ekonomiska. De utgör en begränsning av statens makt över individen och slår samtidigt fast vissa skyldigheter för staten.* (regeringen.se/regeringens-politik/demokrati-och-manskliga-rattigheter/fakta-om-manskliga-rattigheter/pa-latt-svenska-vad-ar-manskliga-rattigheter/)

ingå, tillsammans med en analys av folkbildningens arbete med mänskliga rättigheter och samhällets grundläggande värderingar.

Folkbildningsrådet ska, senast fyra veckor efter att årsredovisningen har lämnats, i en rapport redovisa en samlad bedömning av hur de fyra syftena med statsbidraget, enligt förordningen om statsbidrag till folkbildningen, har uppnåtts.

Folkbildningsrådet ska inom ramen för redovisningen lämna en fördjupad bedömning av demokratisyftet.

Vidare ska Folkbildningsrådet redovisa hur rådet arbetar för att säkerställa att verksamheten som finansieras med statsbidraget förmedlar och förankrar respekt för de mänskliga rättigheterna och samhällets grundläggande värderingar och bidrar till att dessa rättigheter och värderingar upprätthålls och förstärks.⁵

Ett uppdrag – två rapporter

Regeringens uppdrag för 2022 avrapporteras i två separata dokument. I denna rapport presenteras den fördjupade bedömningen av demokratisyftet, medan den samlade bedömningen av hur de fyra syftena med statens stöd har uppnåtts presenteras i rapporten *Folkbildningens betydelse för samhället 2022. Folkbildningens samlade bedömning*.

I den fördjupade bedömningen av demokratisyftet 2022 fokuseras på folkbildningens arbete med demokrati och mänskliga rättigheter. De undersökningar som genomförts inom ramen för den fördjupade bedömningen utgör i sig ett led i Folkbildningsrådets arbete med att säkerställa att verksamheten som finansieras med statsbidraget står i samklang med de mänskliga rättigheterna och samhällets grundläggande värderingar, och bidrar till att dessa rättigheter och värderingar upprätthålls och förstärks, i enlighet med regeringens riktlinjer ovan.

Folkbildningsrådets ytterligare insatser inom det här området redovisas i rapportens slutkapitel.

FRÅGESTÄLLNINGAR OCH GENOMFÖRANDE

Rapporten belyser tre frågeställningar:

- Vilka *utmaningar* möter studieförbund och folkhögskolor i sitt arbete med mänskliga rättigheter och samhällets demokratiska värderingar?
- Hur *bidrar* studieförbund och folkhögskolor till att förmedla/förankra/upprätthålla/förstärka respekt för de mänskliga rättigheterna och samhällets demokratiska värderingar?

⁵ Regeringen (2021). *Riktlinjer för budgetåret 2022 avseende Folkbildningsrådet i fråga om användningen av anslagen 14:1 och 14:3 inom utgiftsområde 17 Kultur, medier, trossamfund och fritid.*

- Hur säkerställer studieförbund och folkhögskolor att verksamhet som är finansierad med statsbidraget förmedlar/förankrar/upprätthåller/förstärker respekt för de mänskliga rättigheterna och samhällets demokratiska värderingar?

Fyra fokusgruppsintervjuer har genomförts, med lärare och verksamhetsansvariga vid elva folkhögskolor, respektive med cirkelledare och verksamhetsutvecklare vid nio av de tio studieförbundens lokalavdelningar. Totalt 30 personer intervjuades. Inför fokusgrupperna lämnade varje deltagare även skriftliga svar på rapportens frågeställningar ovan, som tjänade som underlag vid samtalen i fokusgrupperna.

Avgränsningar och definitioner

Folkbildning – folkbildningens organisationer

Med *folkbildning* avses i den här rapporten de *statsbidragsfinansierade arrangemang* som landets *statsbidragsberättigade studieförbund* och *folkhögskolor* erbjuder. Dessa arrangemang utgörs av studieförbundens studiecirklar, kulturprogram och annan folkbildningsverksamhet, och folkhögskolornas långa och korta kurser samt kulturprogram.

Detta betyder att andra folkbildande organisationer – till exempel bibliotek och museer – inte ingår i bedömningen. Sådana arrangemang som studieförbund och folkhögskolor finansierar med andra medel än statsbidraget ingår inte heller.

Under 2022 fanns tio statsbidragsberättigade studieförbund med 136 lokala avdelningar, och 155 statsbidragsberättigade folkhögskolor i Sverige. Av folkhögskolorna drevs 113 av idéburna organisationer, resten av regioner. Bakom studieförbunden står olika folkrörelser och andra organisationer i civilsamhället, vilket ger varje studieförbund en särskild, idéburen profil.⁶

Folkbildningsrådet har myndighetsansvaret inom folkbildningsområdet. Det innebär att pröva och besluta om vilka studieförbund och folkhögskolor som ska få statsbidrag, formulera villkor för bidragets användning och fördela bidraget till studieförbund och folkhögskolor. Folkbildningsrådet följer också

⁶ SISU Idrottsutbildarna är den svenska idrottsrörelsens studieförbund. Statens finansiering riktas direkt till SISU, den kanaliseras inte via Folkbildningsrådet. SISU innefattas därmed inte i Folkbildningsrådets återsrapportering till regeringen.

upp och kontrollerar att bidraget används i enlighet med statsbidragsvillkoren och utvärderar användningen i relation till statens syften med stödet. Riksdag och regering reglerar Folkbildningsrådets uppdrag via förordningar, riktlinjer och regleringsbrev.⁷

Verksamhetsnära perspektiv – lokala och tidsbundna erfarenheter

Sammansättningen av fokusgrupperna innebär att det är personer som arbetar lokalt, i nära kontakt med kurser, studiecirklar och kulturprogram och deras deltagare, som bjudits in för att berätta om sitt arbete med mänskliga rättigheter och samhällets demokratiska värderingar. Det handlar om personer i studieförbund och folkhögskolor som antingen genomför studiecirklar och folkhögskolekurser själva, eller som arbetar väldigt nära dem som gör det. Den bild som ges av arbetet ges präglas av det perspektivet – det är en verklighetsnära och vardagsnära bild som beskriver folkbildning i praktiken under 2022.

Rapporten ger inblickar i lokala folkbildares erfarenheter – hur den vardag kan se ut som verksamma vid folkhögskolor och studieförbundsavdelningar i landet möter. Dessa erfarenheter finns inte nödvändigtvis vid alla studieförbundsavdelningar eller alla folkhögskolor.

De bilder som ges i intervjuerna och skriftliga underlagen är sannolikt präglade av året då undersökningen genomfördes, 2022.

RAPPORTENS DISPOSITION

I det avsnitt som inleder rapporten, *Folkbildningsrådets bedömning*, sammanfattas Folkbildningsrådets slutsatser utifrån de resultat som presenteras senare i rapporten.

Rapportens *Inledning* handlar om Folkbildningsrådets uppdrag och om datainsamlingen.

Därefter följer tre kapitel:

Utmaningar i arbetet med mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar ger en bild av samhällets demokratiutmaningar som studieförbund och folkhögskolor möter i sina verksamheter under 2022.

Det följande kapitlet, *Skillnader som folkbildningen gör för mänskliga rättigheter och samhällets demokratiska värderingar*, handlar om folkbildningens

⁷ Folkbildningsrådet är en ideell förening som bildades 1991, med uppgift att för medlemmarnas räkning fullgöra det som regering och riksdag kräver för att statsbidrag ska utgå till den verksamhet som bedrivs av studieförbund och folkhögskolor. (Ur stadgar för föreningen Folkbildningsrådet, §1 Ändamål.)

arbetssätt och bidrag till demokrati och mänskliga rättigheter i samhället och för deltagarna.

Rapporten avslutas med kapitlet *Att säkerställa folkbildningens arbete i linje med mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar*. Här beskrivs det arbete som genomförs av Folkbildningsrådet, studieförbunden och folkhögskolorna för att säkerställa att folkbildningens verksamheter förmedlar, förankrar, upprätthåller och förstärker respekten för demokrati och mänskliga rättigheter.

Utmaningar i arbetet med mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar

En bakgrund till folkbildarnas berättelser

Svensk folkbildning bidrog från och med slutet på 1800-talet till införandet av demokrati i landet. Sedan dess har den utgjort en del av vårt lands demokratiska infrastruktur, genom att bistå individer och organisationer med kunskaper, bildning, värderingar och färdigheter som ett liberalt demokratiskt samhälle bygger på.

Under 2020-talet står demokratin inför stora omställningar. Det framgår tydligt i ett globalt perspektiv. Det sena 1900-talets landvinningar har förbytts till sin motsats; nu befinner sig demokratin internationellt sett på samma nivå som vid tiden för kalla kriget.⁸ De auktoritära styrformerna vinner terräng även i stora, folkrika och vad som betraktas som stabila demokratier, till exempel Indien, Brasilien och USA. Yttrandefriheten begränsas och autonomin för bland annat medier, domstolar och forskning kringskärs. Demokratibegreppet minimeras till att enbart handla om val och majoritetsstyre, medan de andra hörnstenarna för en fullödig liberal demokrati mer eller mindre utmönstras: medborgarnas möjligheter till fritt deltagande och föreningsengagemang, mötesplatser för fri bildning, jämlikhet, mänskliga rättigheter och rättsstat.

Informationsteknologiska innovationer som tillfört demokratierna värdefulla kanaler för att vidga och vitalisera kunskaps- och opinionsbildning i öppna samtal används för delvis motsatta syften. Desinformation, *fake news*, evidensresistens, hot och hat har kommit att karakterisera viktiga delar av internet. Genom kampanjer i sociala medier försöker främmande makter påverka medborgare, myndigheter och organisationer. I så kallade trollfabriker utvecklar nättroll och bloggare system för att sabotera samtal mellan medborgare och hänga ut personer och organisationer som företräder mänskliga rättigheter och i övrigt demokratiska idéer. Hälften av landets ungdomsorganisationer berättar om hur de systematiskt utsätts för hot och hat.⁹ Medborgarnas lust att fullfölja eller kandidera för förtroendeuppdrag avtar när de riskerar att de själva eller deras familjer råkar illa ut i nätmiljöer som syftar till en polarisering.

⁸ https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf

⁹ <https://lsu.se/hatochhot/>

Vidare finns det tecken på att den internationellt sett stora tillit som svenska medborgare känt inför samhällets institutioner och ledare håller på att differentieras. Ju längre utbildning, bättre folkhälsa, högre socioekonomisk status och starkare ställning på arbetsmarknaden desto större tillit känner i regel medborgarna inför samhället.¹⁰ Den sociala och ekonomiska ojämlikheten tenderar att spilla över i politisk ojämlikhet. Det innebär sammantaget att förtroendet för etablerade politiska institutioner inte längre kan tas för givet.

I den globala avdemokratiseringen och framväxten av auktoritära styrelseskick utgör en ökad kontroll av civilsamhället en central del. I Sverige kan vi skönja en viss tendens i samma riktning när den legitimitet som många av civilsamhällets organisationer historiskt åtnjutit nu omprövas på olika ställen i den svenska offentligheten.

Inom folkbildningen specifikt är bakgrunden ett antal allvarliga fall av misshushållning och oegentligheter, men också påståenden om att folkbildningen infiltrerats av demokratifientliga idéer och grupper. Pålitlighet och effektivitet ifrågasätts av regeringens stabsmyndigheter, på ledarsidor och i riksdagsmotioner. Studieförbund och andra stora organisationer, såväl som enskilda lokala föreningar i det svenska civilsamhället, framställs som mindre nogräknade med sin hantering av offentliga medel. Särskilt organisationer som verkar bland etniska och religiösa minoriteter anklagas för att inte agera i enlighet med just de demokratisyften som är villkor för deras offentliga finansiering. Flera utredningar och andra åtgärder har aviserats av regeringen i syfte att åtgärda misskötsel och påståenden om samröre med terrororganisationer inom folkbildningen och det övriga civila samhället, men också för att ompröva den självförvaltningsmodell som folkbildningen erhöll för trettio år sedan.

Samtidigt upplever många organisationer att deras betydelse för demokratin och stabiliteten i samhället ökar. Organisationerna etablerar mötesplatser i samhället för integration, som fredligt kan förebygga och lösa konflikter mellan olika befolkningsgrupper. Dessutom bygger civilsamhällets organisationer broar mellan olika befolkningsgrupper och de offentliga institutionerna.

ÄNDRADE ATTITYDER TILL DEMOKRATI, MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER OCH FOLKBILDNING I SAMHÄLLET

Det hände mycket i världen 2022: Oroligheter i USA när en ny president skulle tillsättas, och krig i Ukraina med flera miljoner ukrainare på flykt i Europa som resultat. I Sverige var det valår och en ny regering tillträdde. En

¹⁰ Se till exempel Abdelzadeh, A. och Lundberg, E. (2022). Det demokratiska utanförskapets geografi. I *Demokratin och delaktigheten*. Del 3 av 4 ur antologin 100 år till. (sid. 34–60). Stockholm: Kommittén Demokratin 100 år.

stundtals högljudd samhällsdebatt dominerades av frågor om kriminalitet och gängvåld, invandring, klimathot och ekonomiska försämringar för både hushållen och Sverige.

Demokrati och mänskliga rättigheter ifrågasätts

På hemmaplan upplever många folkbildare förändrade attityder i samhället i frågor som handlar om demokrati och mänskliga rättigheter:

När diskursen, det offentliga samtalet och de politiska förslagen i sig inte har ambitionen av att förmedla, förankra, upprätthålla och förstärka de mänskliga rättigheterna som något som omfattar alla, ja då blir det en utmaning att skapa tillit till samhället. Det kommer nog att bli den stora utmaningen framöver. *(Lärare, folkhögskola)*

En utmaning som intervjupersonerna återkommer till – kanske den som är svårast att hantera – handlar om samhällsförändringar som ändrar förutsättningarna för folkbildningens demokratiarbete. Hur ska man som folkbildare agera när man i alla år försökt bygga tillit till staten och samhället och betona demokratiska ideal som vilar på de mänskliga rättigheterna, när dessa samhällsideal och rättigheter nu utmanas, bland annat från delar av det politiska etablissemangen?

Antidemokratiska krafter och åsikter upplevs vara mer närvarande och hörbara i samhället medan den liberaldemokratiska demokratisynen och uppslutningen kring värdet om allas lika rättigheter omprövas. Förändringarna beskrivs i intervjuerna som ett paradigmskifte. Mänskliga rättigheter ses inte längre som en förutsättning för det goda samhället. Har mänskliga rättigheter blivit ett problem?, frågar sig intervjupersonerna.

Det här för också med sig att de värden som folkbildningen står för får en delvis annan innebörd:

Vi [folkbildningen] blir mer och mer konstiga i ett samhällsklimat som hårdnar. Obergripliga i vår form och extrema. För att vi står för fred och demokrati och mänskliga rättigheter, så blir man plötsligt radikal och kan inte säga saker. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Det här är ett resonemang som flera instämmer i – har studieförbund och folkhögskolor blivit organisationer som står för alltmer udda värden? Värden som nyss sågs som självklara men inte är det längre?

Intervjupersonerna ger flera exempel på hur arbetet med demokrati och mänskliga rättigheter utmanas. Många handlar om polarisering och diskriminering:

Vi känner att de [politiker] delar på folk och folk, och det ligger som en grund, en risk för hatbrott mot muslimer, mot HBTQ-rörelsen... *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Allas lika värde är inte längre en självklarhet. Sverige polariseras alltmer vilket påverkar såväl våra deltagares framtidsmöjligheter som möjlighet för oss som folkhögskolor att utgöra "möjliggörare" för egen makt. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

I intervjuerna beskrivs en framväxande berättelse i det offentliga samtalet om "vi" och "dom", där "dom" inte har samma värde eller rättigheter som "vi".

Det handlar om folkbildningens deltagare

Det här beskrivs som en påtaglig verklighet för folkbildningens deltagare:

Någonting som jag har sett, och inte bara det här året utan de senaste åren, är att man känner inte bara misstro, utan man har ... att det känns som att vi som samhälle har tappat, att vi inte riktigt har jämlikhet och demokrati högst på agendan. Och de första att upptäcka det är våra deltagare. De utsätts för diskriminering systematiskt. *(Lärare, folkhögskola)*

Det hade varit mycket lättare att bedriva demokratistärkande folkbildning i ett "perfekt" demokratiskt samhälle, menar lärarna och cirkelledarna, för då hade man kunnat försäkra deltagarna om att "du kommer få dina rättigheter tillgodosedda, om du uppfyller dina skyldigheter", och kunnat utgå från det. Men just nu upplever de inte att det alltid är så. Det är inte heller alla deltagares erfarenheter. Det är inte ovanligt att deltagare kan berätta om orättvisor och diskriminering som de utsätts för, något som svarspersonerna tolkar som strukturell diskriminering och som har med till exempel deltagarnas hudfärg, religion eller etniska tillhörighet att göra. Eller som handlar om deras på det hela taget bräckliga sociala förankring i samhället:

Ja, men det är naturligtvis en mänsklig rättighet att få vara en del av samhället, att få vara frisk, att få vara en medmänniska, att få vara en som bidrar, att känna till hur jag gör när jag har kontakt med myndigheter, hur jag gör när jag inte trivs på mitt jobb, hur jag gör när jag ska gå vidare från studier. Alla de här konkreta sakerna som för dig, när du har en god uppväxt och en god hälsa, är en icke-fråga, men för de som kommer till oss så är det inte så ... *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Och den här situationen, känslan av att inte höra till eller inte höra hemma, sprider en uppgivenhet bland deltagarna, som man som lärare eller cirkelledare gör sitt bästa för att motverka:

... och då behöver man ha någon som, kanske inte rent konkret håller en i handen, men de strukturer som vi jobbar fram innebär att de får en skjuts, en chans, in i samhället, så att de kan ta till vara på sina mänskliga rättigheter och vara medborgare. Det är en medborgarfråga som gagnar individen, men som också gagnar samhället, och som ger oss ett starkt samhälle. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Det kanske viktigaste som vi gör just nu är att ge våra deltagare hopp. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Folkbildningens legitimitet försvagas

I intervjuerna menar de flesta att folkbildningen numera jobbar i motvind när det gäller demokratifrågorna:

Får aktörer som vi och organisationer som vi ... får vi lov att existera i framtiden överhuvudtaget? Kommer vi att få lov att finnas? Och vad är konsekvenserna? *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Folkbildningens legitimitet i samhället har försvagats under senare år, det är inte något som är specifikt för 2022. Och det här beskrivs av både studieförbund och folkhögskolor som en paradox – att folkbildningen och folkbildningens betydelse ifrågasätts som starkast, samtidigt som behovet av folkbildningen och folkbildningens demokratistärkande arbete är som störst:

I dag är studieförbunden och folkhögskolor viktigare än någonsin. Världen har blivit en farligare och mer oförutsägbart plats de senaste åren och konspirationsteorier och "fake news" blir allt vanligare, vilket gör att det finns allt större behov av att träffas och diskutera frågor, nyheter och upplevelser på ett sakligt sätt i lugn och ro. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Folkbildningen och våra folkhögskolor har enorm potential att vara en folkbildande kraft för att stärka och utveckla demokratin i tider då de större perspektiven inte sällan negligeras och där kunskap och bildning får stå tillbaka för propaganda och kunskapsförakt, där vi trots den stora ackumulerade vetenskapen och kunskapen som finns tillgänglig stänger in och kan avskärma oss från den omvärldskunskap som vi inte vill utsätta oss för, vilket även får politiska destruktiva polariserande effekter. *(Lärare, folkhögskola)*

Eller är det just därför som folkbildningen sätts i fråga, funderar deltagarna? När liberala demokratiska idéer motarbetas blir det extra viktigt att försvaga den oberoende röst som folkbildningen är?

Framför allt studieförbunden ifrågasätts

Framför allt studieförbundens anställda talar om hur förändrade samhällsnormer fört med sig ett politiskt ifrågasättande av folkbildningen, av studieförbunden och särskilt av vissa studieförbund. Man möter många kritiska

frågor: Kan man verkligen lita på att studieförbunden arbetar för demokrati och mänskliga rättigheter? Alla studieförbund? Även det muslimska? Alltid? Eller kan studieförbunden rentav utgöra ett säkerhetsshot?

Under senare år har studieförbunden dessutom avslöjat flera fall där offentliga medel använts på felaktiga sätt. Det har ibland handlat om rena bedrägerier som polisanmälts, ibland om fusk, felbedömningar eller slarv. En utredning av Riksrevisionen som presenterade 2022 visade på brister i studieförbundens ekonomiska rutiner och kontroller. Dessa felaktigheter är inte kopplade till ickedemokratisk verksamhet men har ändå påverkat förtroendet för studieförbunden.

När både studieförbundens ekonomiska och demokratiska trovärdighet och kapacitet ifrågasatts har också legitimiteten försvagats. På flera håll vacklar tilltron till studieförbundens arbete och betydelse och i takt med detta följer krav från politiker, andra beslutsfattare och röster i den offentliga debatten på starkare styrning, precisare avgränsning och mer rigorösa kontroller.

Tillsammans skapar det här otydlighet om vad studieförbund får och bör ägna sig åt kopplat till kraven på demokrati och mänskliga rättigheter. Handlar det i praktiken om en skärpning, frågar man sig i intervjuerna, dvs. innebär det att handlingsutrymmet minskas?

Generellt, alltså avseende studieförbunden i allmänhet, ser vi oroande tendenser i synen på hur vi skall hantera demokrativillkoren i vårt samarbete med ledare, föreningar och organisationer. Detta märks både i underlagen kring de centrala kommande villkoren och i en del kommuner och regioner som begränsar till vilka och hur folkbildningsmedlen fördelas, och på vilka grunder. Detta är ett tecken framåt som, utöver att vara oroande, är och blir ett hot mot både vår inkluderande demokrati och yttrandefriheten. Vågar vi, kan vi, får vi under dessa förutsättningar fortsatt vara växthus för "demokratiträning" och mänskliga rättigheter? (*Verksamhetsansvarig, studieförbund*)

Vid sidan av det politiska och annat offentligt ifrågasättande har det också uppstått ett tonläge i debatten om studieförbunden, i framför allt sociala medier, som vid några tillfällen urartat i hat och hot:

Vid några tillfällen har studieförbundets personal och ledare blivit omskrivna i olika nationalistiska och rasistiska nätforum. Det har riktats hot mot verksamheter och ledare i dessa forum, företrädesvis hot om att störa verksamheterna alternativt få ledarna att upphöra med verksamheten. Vi har valt att fortsätta med vår verksamhet. (*Verksamhetsansvarig, studieförbund*)

Det har hänt att polis har kontaktats för att diskutera säkerheten vid studieförbundsarrangemang.

Förändrade stämningar även kring folkhögskolorna

Hat och hot kan även drabba folkhögskolorna:

Större rädsla i samhället kan göra att det blir svårare att ha folkhögskolan som öppen mötesplats. Vi har till exempel tagit in en konsult som hjälpt oss att göra en riskanalys och en säkerhetsplan. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Folkhögskolorna känner också av att det blåser snålare vindar och att deras roll inte alltid är självklar. Det framkommer i intervjuerna.

Ett exempel som flera folkhögskolor återkommer till handlar om skolornas huvudmän. Ungefär en tredjedel av folkhögskolorna har någon av landets regioner som huvudman och även i dessa politiska församlingar finns exempel på förändrade attityder. I intervjuerna beskriver flera en händelse i slutet av höstterminen 2022 då personal och kursdeltagare fick se sig själva, sina demokratiska värderingar och skolans riktlinjer ifrågasättas av det beslutande organet för skolans huvudman, dvs. regionfullmäktige. Fullmäktiges ordförande valde att i sista stund stoppa ett luciåtåg för fullmäktigeförsamlingen med anledning av att luciåtåget inte var ”traditionellt”, i bemärkelsen att lucian identifierade sig som ickebinär. Ingreppet ledde bland annat till kritikstormar i media och ett stort antal anmälningar till Diskrimineringsombudsmannen.

Denna händelse underminerade skolans arbete med mänskliga rättigheter på flera sätt, menade de intervjuade, inte minst i och med att det var just lärarnas arbetsgivare som skapade osäkerhet kring skolans förhållningssätt.

När det gäller förutsättningarna för demokratiarbetet lyfter intervjupersonerna även frågan om folkhögskolornas ekonomi. Redan före pandemin hade många folkhögskolor en ansträngd ekonomi och under 2022 motsvarades statsbidragen per deltagare inte ens bidragen till de billigaste gymnasieprogrammen. Samtidigt når och inkluderar folkhögskolan många deltagare med stora stödbehov, vilket förutsätter en resurskrävande pedagogisk miljö, med bland annat mindre grupper, hög lärartäthet och ofta tillgång till internat:

Alltså det som jag ser som en utmaning är resurser som vi inte alltid har. Vi får bara mindre och mindre pengar men har stora utmaningar att möta personer som kanske har misslyckats i andra skolor men som vi ska ta hand om och som vi vill ta hand om. Och vi tycker att det är bra att ta hand om de här personerna, eftersom vi jobbar utifrån människors lika värde, men det krävs ju också vissa anpassningar och resurser, dels i lokaler, dels ibland i form av personal och socialpedagoger, kuratorer och så där. Och det är ju en del, om jag skulle prata om den ekonomiska eller pedagogiska delen. *(Lärare, folkhögskola)*

Ifrågasättandet har också med osynlighet och okunskap att göra. Men folkbildningens försvagade legitimitet handlar troligen inte bara om förändrat samhällsklimat eller om de faktiska felaktigheter som har begåtts.

Det har också med okunskap att göra. Studieförbunden är inte tillräckligt synliga ute i landet, menar flera i intervjuerna, folkhögskolan som utbildningsform är inte allmänt känd, säger andra. De upplever att det är många som inte vet vad folkbildning är eller vad studieförbund och folkhögskolor bidrar med till samhället och demokratin.

Folkbildningen behöver numera uppvakta beslutsfattare och informera om sin verksamhet, beskriver man, alltså folkbilda om folkbildningen och folkbildningens betydelse. För flera är det en ny erfarenhet:

Det kanske är den största och viktigaste utmaningen vi har, att sprida vad det är vi håller på med. *(Lärare, folkhögskola)*

Man ska hålla två bollar i luften samtidigt, dels jobba med människor som organiserar sig, som vill göra saker i studieförbunden, det kan vara somaliska mammor till exempel. Ha kontakt med dem, se vilka behov finns, vad är det man vill göra just nu, möta upp det, arrangera aktiviteter med och för dem. Och sen samtidigt hela tiden ha den här dialogen, kontakten med beslutsfattare, med politiker och säga att det finns ett behov av det vi gör och visa dem också att det är det här vi gör nu. Så att jobba med parallella spår helt enkelt. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Flera argumenterar också för att studieförbund och folkhögskolor kunde – borde? – vara mer synliga i samhällsdebatten, inte minst i frågor om mänskliga rättigheter och demokrati. Men vågar man det?

Vi behöver stå upp för de demokratiska värden hela vägen, inte bara inom väggarna utan hela vägen. Stå upp, säga nog nu! Vi har blivit tydligare med att sätta gränser. Det är vårt uppdrag som studieförbund att stå upp för demokrati och mänskliga rättigheter. Att vara obekvämt. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Vi står inte upp för att vi är så rädda om våra bidrag. Om vi säger ifrån så försvinner kommunbidraget. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Då ... ja, "nej, men folkhögskolor, de ska inte tycka någonting. De ska utbilda". Då får man på moppo. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Om det saknas kunskap om studieförbundens och folkhögskolornas arbete påverkas inte bara folkbildningens legitimitet, menar flera. Det får också betydelse för vilka beslut som fattas om folkbildningen i kommuner, regioner och på riksnivå.

Jag säger ingenting om att man inte får ifrågasätta varför vi finns, det får man göra, givetvis måste man granska sitt samhälle hela tiden och vilka är aktörerna i samhället och vad gör de? Det som är märkligt och det som jag ifrågasätter, det är att de som kommer med den här kritiken eller de som kommer med de här besluten, inte ägnar sig åt att ta reda på vad det är vi gör. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Under senare år, upplever svarspersonerna, handlar de politiska besluten oftare än tidigare om att antingen öka kontrollen och styrningen av framför allt studieförbunden, eller minska de ekonomiska bidragen. Kanske har detta inte bara att göra med ifrågasättande och vilja att styra, utan även om att beslutsfattare saknar kunskap, frågar de sig? Är det så att de som fattar beslut om folkbildningen inte riktigt vet vad studieförbund och folkhögskolor håller på med och att de därför vill införa starkare kontroll?

Varför inte i stället komma och se vad vi faktiskt gör? *(Cirkelledare, studieförbund)*

SAMHÄLLET'S PROBLEM BLIR FOLKBILDNINGENS UTMANINGAR

Samhällets demokratiproblem sätter folkbildningens kunskap, värdegrund och uthållighet på prov

I intervjuerna beskrivs folkbildningen som en spegel av samhället. Precis som i övriga samhället upplever studieförbund och folkhögskolor också att demokrati och mänskliga rättigheter ifrågasätts. De möter ökad populism, främlingsfientlighet och en alltmer spridd tro på konspirationsteorier:

Ja, jag tänker väl så här, att många av de utmaningar som finns i folkhögskolans lokaler finns också ute i samhället. Vi speglar ju samhället, så att det vi behöver göra ute i samhället behöver vi också göra inne hos oss. *(Lärare, folkhögskola)*

Här sätts cirkelledare och lärare på prov, deras folkbildningsidéer prövas strängare än tidigare.

Till att börja med behöver de kunna mycket, ha aktuell samhällskunskap och följa samhällsdebatten kring demokratifrågor och mänskliga rättigheter:

Som cirkelledare anser jag att det är viktigt att hen ska vara tolerant, ha stor kunskap om olika kulturer och traditioner och om Sverige, så klart. Man bör vara insatt i vad som händer i Sverige och i världen. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Personalen höjer sin kompetens i regelbundna workshops med ämnen som sätter våra mål och värdegrund på spets. Det ger ytterligare möjligheter att förankra, förmedla, upprätthålla och förstärka respekt för de mänskliga rättigheterna och samhällets grundläggande demokratiska värderingar. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

De själva behöver också känna sig trygga i folkbildningens värdegrund och arbetsmetoder för att kunna hantera de dubbla utmaningar som uppstår: Det kan å ena sidan behövas mod för att verkligen ta diskussionerna – stå upp för mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar – som i intervjuerna beskrivs som ofta känsliga och laddade.

Men å andra sidan innebär folkbildningens metoder att man varken ska predika, uppfostra eller presentera färdiga sanningar. Hur långt kan man som lärare eller cirkelledare driva argument för en ”svensk” eller ”folkbildningsmässig” demokratisyn utan att göra våld på deltagarnas erfarenheter och legitima rätt att ha egna åsikter?

*Min uppfattning om vad mänskliga rättigheter är kanske inte är deras [deltagarnas].
(Lärare, folkhögskola)*

Folkbildningen ska väl inte disciplinera? Och var går då gränsen för kulturrelativism och flathet? Det finns det olika åsikter om.

När vi pratar om kulturella uttryck som strider mot svensk lag till exempel så...ja, då var det vissa som tyckte det var mer eller mindre rasism [att prata om det]. Och man blev motarbetad då i från sina egna led och sånt. (Lärare, folkhögskola)

En annan utmaning handlar om uthållighet. I sin praktik kan cirkelledare och lärare kanske inte stärka och utveckla alla delar av de mänskliga rättigheterna här och nu, i stunden, vid varje cirkelträff eller varje lektion. Det krävs uthållighet för att arbeta mot långsiktiga värden. Ibland känner de vanmakt över att inte räcka till.

Människor från andra kulturer möter svensk folkbildning

Antalet och andelen deltagare som är födda utanför Sverige har ökat inom folkbildningen under senare år, både i studieförbundens cirklar och kulturprogram och i folkhögskolornas kurser. Det här påverkar förutsättningarna för arbetet med demokrati och mänskliga rättigheter. I intervjuerna betonar man hur folkbildningen växer och utvecklas av att möta föreningar och deltagare från andra länder, med andra kulturer, religioner och värdegrunder.

Men det är inte bara enkelt. När situationer som beskrivs i citaten ovan uppstår, dvs. när det gäller att i den svenska folkbildningstraditionens namn möta deltagare och samarbetsparter som har andra sätt att se på demokrati och mänskliga rättigheter än folkbildningens, så handlar det 2022 inte sällan

om deltagare eller föreningar med rötter i andra länder, religioner och kulturer. Den typen av möten beskrevs i alla intervjuerna.

Vi har skjutit över ansvar från staten till civila samhället, till exempel genom Svenska Kyrkan, Röda Korset, folkbildning och folkhögskola. Så vi finns där på grund av att vi ser ett behov i samhället för att stå upp för mänskliga rättigheter, för att hjälpa att nyanlända ska integreras. *(Cirkelledare, studieförbund)*

I de här mötena är inte den svenska demokratin eller det ”svenska” sättet att se på mänskliga rättigheter något som studieförbund och folkhögskolor kan ta för givet, ”många har helt andra erfarenheter av demokrati”. Deltagarna kommer, enligt intervjupersonerna, från länder som inte självklart kan beskrivas som demokratier. Ibland krockar värderingarna:

Vissa kyrkor som är regimtroga, kanske har ett demokratiskt problem. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Alltså de demokratiska värderingarna i relation till religiösa värderingarna är en utmaning för oss som vi har ... Vi har verkligen gnuggat våra hjärnceller där för att försöka komma på vad vi kan göra. *(Lärare, folkhögskola)*

Såväl deltagarna som lärarna och cirkelledarna tvingas se sina erfarenheter och värderingar i nytt ljus, och tänka om.

Det händer ganska ofta att deltagare har väldigt mycket erfarenheter av saker som jag undervisar om, som inte jag har. Och det får man också vara väldigt ödmjuk för. *(Lärare, folkhögskola)*

Ibland uppstår motsättningar mellan olika grupperingar

En annan utmaning i det här sammanhanget är att människor och grupper med olika kulturella bakgrunder behöver kunna samverka inom folkbildningen. Ibland uppstår motsättningar och det kan bränna till ordentligt:

Att förmedla respekt för de mänskliga rättigheterna och samhällets grundläggande värderingar är en stor utmaning när man har deltagare i gruppen med olika bakgrunder och värderingar. Det kan förekomma missförstånd, intolerans och fientlighet bland olika etniska grupper. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Ibland har reaktionerna varit starka, men vi har även lärt oss att de som initialt kunnat reagera starkast när vi tagit upp olika demokratiska teman som krockat med det man hade med sig av kulturellt och religiöst – att det inte sällan är dessa som gjort den största personliga resan och därmed funnit en väg att integreras i det demokratiska samhället och dess normer. *(Lärare, folkhögskola)*

I intervjuerna ges också exempel på att olika grupperingar bygger upp kontrollerande strukturer på folkhögskolorna, eller att de föreningar som studieförbunden möter, informellt upprätthåller social kontroll i andra sammanhang och bidrar till att begränsa kvinnors frihet. Det kan handla om att inte "tillåta" varandra yttrandefrihet eller demokratiska principer och om att kontrollera att religiösa regler följs.

Det är särskilt krävande för lärare och cirkelledare som har en annan kulturell eller religiös bakgrund än sina deltagare att hantera sådana situationer – som man själva inte är hemma i och inte heller förstår. Här spelar lärargruppens sammansättning roll:

En till utmaning är att hitta cirkelledare som är professionella nog att tydligt kunna formulera det syfte som en specifik verksamhet har för individen men också dess konsekvenser för samhället och där cirkeldeltagarna känner sig delaktiga i cirkeln. För en sådan delaktighet är det viktigt att känna till och förstå hur man kan förhålla sig till de normer som råder i det sammanhang där man befinner sig. Det kan till exempel handla om kulturella eller religiösa normer. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Nej, men det här med att man kan hamna i situationer där man som lärare inte riktigt har koll, ifall det blir någon kontrollsituation deltagare emellan och så där. Jag har ingen lösning på det, men jag tänker att någonting som vi som kollektiv borde se är att vi är också en ganska homogen grupp. Fick vi in mer mångfald bland lärare och rektorer och i ledning och som lärare på folkhögskolor, så kanske det problemet inte skulle ha varit lika stort, eller den utmaningen skulle kunna hanteras på ett annat sätt. *(Lärare, folkhögskola)*

"Damn if you do and damn if you don't"

Framför allt studieförbunden talar dessutom om dubbla utmaningar i arbetet med deltagare och grupper med annan religion och kulturell bakgrund. Å ena sidan handlar det om att stå upp för och driva folkbildningens värdegrund, att stärka och utveckla demokratin bland deltagare som kanske saknar kunskap, erfarenhet och delaktighet i demokratin. Å andra sidan riskerar studieförbunden att bli stämplade och misstänkliggjorda när de befattar sig med sådana grupper. Att folkbildningen "inte ska inte vara ett integrationsprojekt", är det flera som har fått höra. Eller att om man gör folkbildning i muslimska miljöer, så uppfattar somliga att steget inte är långt till religiös extremism.

Rasism, extremism och högerextrema åsikter

Människor i demokratins utkanter

Vissa utmaningar i fråga om mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar finns brett i hela det svenska samhället. I intervjuerna gavs många exempel:

...Och så hela den högerextrema konspirationsbubbligheten som man ska hantera.
(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)

Eftersom vi lever i ett samhälle där det finns intolerans och extremism, till exempel i fråga om inställning till etnicitet (rasism) och sexuell identitet (homo- och transfobi) och till religion (islamofobi, kristofobi och anti-semitism), menar flera intervjupersoner att det inte är underligt att det finns deltagare med sådana värderingar inom folkbildningen också:

Vi hade en och faktiskt två personer som gick emot våra demokratiska värderingar väldigt tydligt då en av dem är aktiv i Nordiska Motståndsrörelsen. Och hans kamrat är aktiv inom Jehovas vittnen, och så kan det ju vara. Vi har föreningsfrihet och så där. Men de valde att ganska så påstridigt driva sina frågor, sina teser och sitt ifrågasättande, så där blev det också en annan typ av skarpt läge då när vi fick ta handläggning om hur vi skulle förhålla oss. (Verksamhetsansvarig, folkhögskola)

Det kan vara (musik)band som vi samarbetar med som kanske har värderingar som inte överensstämmer med oss. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Det här, menar intervjupersonerna, är principiellt i sin ordning. Folkbildningen kan inte stärka och utveckla demokratin om den inte också försöker involvera dem som befinner sig i demokratins gränsområden.

Det är bättre om åsikter och även fördomar dryftas högt och tillåts att samtalas om.
(Verksamhetsansvarig folkhögskola)

Men det är inte alltid självklart hur principen ska tillämpas:

Och det var också väldigt intressant för att vi lärare förhöll oss olika och vi tyckte olika. Och det landade lite olika beroende på vem och i vilken situation som kursdeltagaren blev bemött, så. Så ja, det var en intressant process och jag tror att vi har lärt oss en del. (Verksamhetsansvarig, folkhögskola)

Ett dilemma som kan uppstå är att andra kurs- och cirkeldeltagare inte ska behöva konfronteras med till exempel rasism, extremistisk propaganda mot homo-/transsexuella eller diverse konspirationsteorier. Även såna situationer beskrevs i intervjuerna.

Även mer lågmälda vardagsfördomar

Ibland handlar det om inte särskilt högljudda konflikter utan mer allmänt om rasistiska och sexistiska kommentarer i studierummen, deltagarna emellan, eller om lite obehagliga stämningar:

Det är en jargong som man ibland kan tycka att ... är lite svår ... att man känner att den inte liksom är demokratisk eller på mänskliga rättigheters sida. Och då kan det vara lite tufft att våga ta den kampen. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Vi ser att demokratin är ansatt och det är någonting vi behöver komma ihåg precis hela tiden, i det stora och i det lilla. Det kan gälla bara ett samtal mellan två elever som vi kanske behöver gå in och, ja, mer diskutera ... "Var kommer de här tankarna ifrån? Finns det någon fakta, evidens på det här? Och hur kan vi tänka annorlunda och så?" *(Lärare, folkhögskola)*

Det är inte självklart att alltid ta tag i dessa situationer, menade flera i intervjuerna. Är de så allvarliga att de behöver bemötas? Eller handlar det om småsaker? Orkar man en gång till?

Propaganda, desinformation och faktaresistens

Hur möter vi deltagare som inte tar vetenskapliga argument? *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Sociala medier kan vara en utmaning i arbetet med demokrati och mänskliga rättigheter. I fokusgrupperna gavs många exempel på hur kunskap och bildning får stå tillbaka för propaganda, kunskapsförakt och konspirationsteorier i sociala medier:

... att det är mycket desinformation i samhället, att främlingsfientliga krafter blir större, att folk vill att det ska bli svårare att veta vad som är sanning och vad som inte är sanning, och att det är ett stort problem även för studieförbunden. *(Cirkelledare, studieförbund)*

... där vi ofta stöter på, både kring utlandsfödda och svenskfödda ungdomar, att de sociala medierna eller alternativa nyhetskanaler är både trendsättare och sanningsägare på olika sätt och att den energin som vrids upp kring olika typer av, låt oss säga inom citationstecken, "osanningar" är väldigt arbetskrävande för oss att jobba oss igenom. *(Lärare, folkhögskola)*

Och kanske är en del av folkbildningens deltagare extra sårbara, frågar man sig? De som upplever sig illa behandlade i samhället? Kanske de med kort utbildning? Eller med begränsad omvärldskunskap?

Och är man inte van vid ett källkritiskt tänk, så blir man ju väldigt lätt ett offer för skräckhistorier som kan sprida oro och göra oss ännu mer polariserade. *(Lärare, folkhögskola)*

Svaga språkkunskaper kan spå på utmaningen. Vilken information och vilka budskap finns tillgängliga på språk som deltagarna förstår och känner sig hemma med? Vems information handlar det om, och vem är budbäraren?

Det här drevet till exempel mot socialtjänsten som är väldigt starkt i vissa invandrar-grupper, att man inte tror på att socialtjänsten gör ett bra arbete, att man tar barn och så. Så det sprider sig lätt en felaktig bild av hur Sverige fungerar och det har vi sett i vissa grupper som vi har kontakt med. Och även i utländska Youtubegrupper och Facebookgrupper, att det sprids desinformation därifrån också. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Och det behöver vi jobba med i samhället också, för det är mycket det där med information, och det är därför folk också litar på de här sociala medier, för det är tillgänglighet, "Vad är det som jag har närmast och som jag förstår?", som vi behöver jobba med. *(Lärare, folkhögskola)*

Att arbeta systematiskt med källkritik, dvs. med träning i att skilja mellan fakta å ena sidan, och propaganda, åsikter och lögnar å den andra, beskrivs som allt viktigare.

Ointresse och brist på engagemang för demokratin

Brist på intresse och engagemang beskrivs som ytterligare utmaningar, framför allt i intervjuerna med studieförbunden. Demokrati och mänskliga rättigheter tas för givna och många är inte intresserade av att arbeta aktivt för att värna och utveckla dem, menar man. "Det där har vi ju redan uppnått?"

En av de utmaningar som berör mig mest är hur man kan engagera unga [18–24 år] i folkbildning. Ibland känner jag att unga tar för givet att vi i Sverige har nått en hög grad av mänskliga rättigheter och samhällets grundläggande demokratiska värderingar i Sverige. Men samtidigt det är alltid en kamp som inte har en slutpunkt och alltid i är förändring. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Flera av intervjupersonerna lyfter fram just unga som exempel på grupper med bristande engagemang och resonerar om vad förklaringarna kan vara. Är det så att demokratifrågor inte är lika "inne" längre, att demokrati uppfattas som lite mossigt? Eller är unga intresserade av demokratifrågor i och för sig, men de vänder sig inte till folkbildningen för att engagera sig? Är det med andra ord institutionerna som uppfattas som mossiga?

Finns en utmaning att "i det gamla förenings-Sverige" introducera exempelvis normkritik, utbildning i härskartekniker eller demokratiska möten. Motståndet (tolkar vi) grundas i en uppfattning att utbildningar inom vissa ämnen inte skulle ha någon relevans för just den föreningens syfte och verksamhet. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Kanske påverkar de sämre ekonomiska tiderna också? Så att framför allt ungdomar med lite svag ekonomi engagerar sig mindre i föreningar och studie-cirklar, och i stället prioriterar studier och arbete mer?

Utan unga går folkbildningen också miste om viktiga erfarenheter.

Unga kan bidra med olika perspektiv samt solidaritet och kreativitet. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Skillnader som folkbildningen gör för mänskliga rättigheter och samhällets demokratiska värderingar

En bakgrund till folkbildarnas berättelser

Samhällsforskare visar att demokratier i allmänhet verkar kunna generera mänsklig utveckling i form av folkhälsa, välbefinnande, ekologisk balans, jämställdhet och jämlikhet på ett sätt som andra politiska system inte klarar av.¹¹ Demokratiutveckling innebär med andra ord en investering i människors välbefinnande.

För att främja ett samhälles mänskliga utveckling behövs bland annat institutioner där medborgare kan mötas för att bilda sig, ett slags "demokratis bildningsväg".¹² Av dessa institutioner utgör skolan en viktig arena – möjligen den viktigaste – för att förstärka demokratis uthållighet och motståndskraft.

I en färsk forskningsöversikt från Skolforskningsinstitutet preciseras (utifrån en granskning av det internationella forskningsläget) vad det är som har visat vara framgångsrecepten för att lära demokrati inom skola och utbildning.¹³

Till att börja med handlar det om ett lärande *om* demokrati och *genom* demokrati men också *för* demokrati. Med stöd i bland annat OECD:s och Europarådets arbeten identifieras fyra syften med detta lärande: För det första gäller det att utveckla *kunskaper* om demokrati. Det kan handla om att känna till olika demokratiska principer, modeller och system. För det andra syftar lärandet till att utveckla deltagarnas *förmågor* att omsätta demokratiska principer i praktiken genom bland annat argumentation och omröstningar. För det tredje gäller lärandet att utveckla *attityder*, till exempel vad beträffar olika slags deltagandeformer. Det fjärde syftet är slutligen att utveckla demokratiska *värderingar* som tolerans, respekt, jämställdhet och mänskliga rättigheter.

På grundval av de bästa vetenskapliga studierna inom området identifierar forskarna därefter ett antal konkreta framgångsfaktorer för ett demokratiskt lärande – från förskola till vuxenutbildning. Med framgång i det här sammanhanget menas bland annat

- 11 Gerring, J., Knutsen, C. H., Maguire, M., Skaaning, S. E., Teorell, J. och Coppedge, M. (2021). Democracy and human development: issues of conceptualization and measurement. *Democratization*, 28(2), sid. 308–332.
- 12 Abrahamsson, K., Jansson, P.-O. och Åkesson, T. (red.) (2022). *Demokratin som bildningsväg*. Carlsson Bokförlag, 2022.
- 13 Skolforskningsinstitutet (2022). *Att lära demokrati. Lärares arbetssätt i fokus*. Systematisk forskningssammanställning 2022:03.

framtida valdeltagande, demokratiska övertygelser och värderingar, samt politiskt självförtroende.

En viktig dimension av det demokratiska lärandet handlar om *lärarnas arbetssätt, engagemang och ledarskap*. Särskilt effektiva arbetssätt är sådana där tonvikt läggs på diskussioner och grupparbeten. Simuleringar som rollspel liksom deltagarnas involvering i både undervisning och beslutsprocesser gynnar också det demokratiska lärandet. Att använda nyhetsmedier, politiska texter och överhuvudtaget samverka med det omgivande samhället har också en plats i lärandet av demokrati.

Studierna framhäver över lag den positiva betydelse som det har om lärarna lyckas skapa vad som kallas ett *öppet klassrumsklimat*, som karakteriseras av bland annat högt till tak, respekt för oliktankande och tolerans gentemot minoriteteters rättigheter att komma till tals.

Ytterligare en dimension av demokratiskt lärande gäller främst *elevernas lärande*. Där ger det samlade resultatet av forskningsinventeringen:

... stöd för att undervisning som till hög grad involverar elever är gynnsam för att främja deras demokratilärande, både vad gäller kunskaper, förmågor, attityder och värderingar. Demokratifrämjande undervisning förutsätter till viss del att eleven står i centrum. För att lära demokrati behöver elever få erfara och praktisera demokratiska principer och värderingar, vilket underlättas av att de känner inkludering, deltagande och medansvar.

/.../ En viktig slutsats, som flera av forskarna bakom studier som ingår i översikten drar, är att lärares arbetssätt påverkar elevers demokratilärande, men att olika metoder kan gynna olika aspekter av demokratilärandet för olika elever.¹⁴

Vad beträffar elevers *kunskaper* och *förmågor* verkar det finnas ett positivt samband mellan ett öppet klassrumsklimat och elevers kunskaper om demokrati. Här stärks elevers förmåga att pröva egna åsikter i diskussioner med andra. Att använda nyhetsmedia i undervisningen kan trigga deltagarna till diskussioner om samhällsproblem. Därutöver kan det bidra till att utjämna skillnader mellan elever som kommer från hem som har och inte har tillgång till nyhetsmedia i hemmet. Om deltagarna dessutom deltar i beslutsprocesser i klassrummet främjas deras förmåga att själva delta i demokratiska beslut. Och när deltagarna får lära sig att ta ansvar för samarbetet och samtalstonen i mindre grupper stärks deras förståelse för demokratiska begrepp och principer.

Genom ett demokratiskt lärande påverkas också elevers *attityder* till deltagande och politiskt beteende senare i livet. Ett öppet klassrumsklimat och ömsesidigt respektfulla förhållanden mellan lärare och deltagare samvarierar med valdeltagande och andra former av politiskt deltagande längre fram i livet. Även övning i samarbete genom grupparbete har ett positivt samband med valdeltagandet högre upp i åren.

Särskilt för gymnasister tycks ett öppet klassrumsklimat även gynna utvecklingen av demokratiska *värderingar*. Ju mer medveten läraren är om minoritetsperspektiv inom klassen och förmår lyfta fram kritiska perspektiv, desto mer kan alla elevers

¹⁴ Ibid, sid. VII.

vilja att delta i demokratin förstärkas. Både elevernas tilltro till sina egna förmågor att delta och de positiva attityderna till att delta i politiken i framtiden, kan påverkas positivt av gruppdiskussioner och medieanvändning. Att besöka utställningar och att få samverka med det omgivande samhället tycks öka deltagarnas uppslutning bakom värderingen politisk jämlikhet.

Forskningen om vilka arbetssätt som är mest effektiva för att lära demokrati pekar sammanfattningsvis på vikten av att lärarna är engagerade som ledare. Den betonar också diskussioner och grupparbeten, simuleringar och rollspel samt inte minst elevernas involvering i undervisning och beslut. Det är viktigt att eleverna får lära sig om demokrati men också erfara och praktisera demokrati i rum där åsikter får brytas under tolerans och respekt och där också deltagarna får ta ansvar för samarbete och samtalston.

Dessa allmänna forskningsrön om vilka arbetssätt som är effektiva i skolans demokratilärande kan jämföras med de pedagogiska metoder som präglar folkbildningens studiecirklar och folkhögskolekurser. Även om folkbildningen har sina särdrag, präglas den av liknande pedagogiska idéer.

I de många empiriska studier som genomförts under det senaste kvartsseket framhävs inte minst studiecirkelnas öppna och ömsesidiga samspel mellan ledare och deltagare liksom deltagarnas demokratiska möjligheter att bidra. Ledaren är central med sin kompetens att ge alla utrymme, säkra ett gemensamt lärande men också för att lösa konflikter demokratiskt genom att alla involveras.¹⁵ Slutsatserna från vetenskapliga studier av folkhögskolekursernas pedagogik presenterar liknande rön: accepterade och bekräftade deltagare, aktivt deltagande i undervisningen och samspel med världen utanför. Även här tycks med andra ord folkbildningen skapa de pedagogiska förutsättningarna för att fungera som "öppna klassrum" för demokratisk bildning med engagemang, tolerans och färdighetsträning.¹⁶

DEMOKRATIARBETE MED VITT SKILDA INRIKTNINGAR

Studieförbundens och folkhögskolornas arbete med mänskliga rättigheter och demokratifrågor består av ett myller av systematiska insatser med vitt skilda inriktningar.

Deltagare med olika behov och drivkrafter

I studieförbundens cirklar och i folkhögskolornas långa kurser samlas kvinnor och män i hela landet, i olika åldrar och med olika bakgrund, förutsättning och erfarenheter. Folkbildningens arbete med mänskliga rättigheter

¹⁵ Se till exempel Folkbildningsrådet (2020). *Cirkelns betydelser. En studie om deltagare i studieförbundens studiecirklar 2019*.

¹⁶ Se till exempel Folkbildningsrådet (2021). *Ett engagerande mikrokosmos. Folkhögskoledeltagarna och deras samhällsengagemang*.

och samhällets demokratiska värderingar får olika innebörd för olika grupper och personer. I intervjuerna gavs otaliga exempel.

För nyanlända kan folkbildningen erbjuda sätt att lära känna det svenska samhället.

”Älskade barn” är en studiecirkel för föräldrar i ett nytt land som genomförs av studieförbundet i hela landet. Studiematerialet är baserat på FN:s barnkonvention och i studiecirkeln får föräldrar diskutera hur det är att leva med ett barn i Sverige. Man diskuterar olika teman så som barns utveckling, normer och värderingar, skola och fritid, problem och drömmar. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Folkbildningen kan också bidra till att göra det möjligt att behålla sin kultur och moderspråk, och på så sätt underlätta övergången mellan hemlandet och Sverige. En varsam övergång är också, menade en svarsperson, ett sätt att arbeta som kan motverka psykisk ohälsa.

... utan att tappa sitt bakgrundsfäste. *(Cirkelledare, studieförbund)*

För den som är ensam kan cirkeln bryta isolering och skapa ett sammanhang. För deltagare med funktionsnedsättning kan det handla om människovärde – att ha rätt att ha fritidsintressen och utöva dem. För kvinnor kan kulturverksamheterna fungera som medel för att bryta patriarkala maktstrukturer. För andra deltagare ger cirklar och kurser utrymme att driva frågor om internationell solidaritet, engagera sig i hbtqi-frågor eller hållbarhetsfrågor. Bredden i demokratiarbetet illustreras i alla intervjuerna:

På min tidigare folkhögskola så hade vi nästan bara särskild kurs, nästan bara svensk medelklass, så. Och det var bara globala rättvisefrågor, och det blir väldigt mycket fokus på folkbildningens styrka, dess samhällsförändrande eller samhällsbyggande kraft, så där. Och här på den folkhögskola där jag är nu så har vi i stället jättemycket allmän kurs på grundskolenivå och på gymnasienivå. På grundskolenivå är det bara utlandsfödda. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Deltagarnas drivkrafter att delta är olika:

Du vill delta och på något vis vill du utvecklas. Sen är det inte så att alla kommer dit med ett leende på läpparna och solen skiner och man har regnbågar i varje hand och har ätit sig mätt och inte är orolig för det ena eller det andra. Det sade jag inte, utan när man säger att man vill, så kan det vara så att den viljan kan komma från desperation. Den kan komma från frustration. Den kan komma från sorg. Den kan komma från förtvivlan. Men den förvandlas till att man vill delta. Den förvandlas till en vilja, en längtan och ett intresse. Och det förvaltar demokrati, för det demokrati handlar om är deltagande. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Studieförbund och folkhögskolor med olika profiler

Även studieförbundens och folkhögskolornas olika profiler påverkar vilken inriktning och vilka former som demokratiarbetet får. Bland de tio studieförbunden finns bland annat ett studieförbund ”med rötter i arbetarrörelsen och Kooperationen”, och studieförbundet som ”... bygger på en helhetssyn som utgår från en kristen värdegrund”, eller som är ”ett humanistiskt studieförbund som sätter som viljan att lära”. Några har politiska och fackliga organisationer som medlemsorganisationer, andra har kyrkor och religiösa rörelser. Friluftorganisationer finns också med och organisationer inom funktionsrättsrörelsen, seniorföreningar, kvinnoorganisationer och kulturföreningar.

Även de 155 folkhögskolorna (2022) har olika verksamhetsinriktningar, mer eller mindre tydligt knutna till huvudmännens profiler:

Eftersom [folkhögskola] är vår huvudman behöver vi vara relevanta inom [folkhögskolans] område, det vill säga mänskliga rättigheter, migrationsrätt, konsekvenser av klimatförändringarna och även demokratifrämjande frågor. Vi har fem kurser på skolan som är profilerade mot mänskliga rättigheter, hållbar utveckling och globala rättvisefrågor. Våra dokumentärfilmskurser producerar också filmer om mänskliga rättigheter. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Vissa söker sig aktivt till oss för att vi har till exempel en feministisk profil, så genus och intersektionalitet genomsyrar allt vi gör. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

De områden vi fokuserar på under 2023 är antidemokratiska krafter och desinformation, inkluderande arbetssätt med fokus på NPF-diagnoser och psykisk ohälsa, hälsa (rörelse, mat och cafeterians utbud) samt hedersrelaterat våld och förtryck i nära relationer. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Arbetslaget runt allmän kurs erbjuder återkommande en demokrativecka som tar upp frågor som exempelvis värderingar, rösträttshistoria och kursdeltagarintervjuer med lokala politiker. De uppmärksammar också årligen Förintelsens minnesdag den 27 januari och bjuder hit gästföreläsare inom hbtqi-området. *(Lärare, folkhögskola)*

FOLKBILDNINGEN SOM MIKRODEMOKRATI OCH MOTKRAFT

Studiecirklar och folkhögskolekurser som mikrodemokratier

När folkbildningens värdegrund tillämpas i studiecirklar och folkhögskolekurser fungerar dessa som mikrodemokratier. Det här beskrivs i intervjuerna:

Ett viktigt sätt som vi lärare och all skolpersonal bidrar till att förmedla, förankra, upprätthålla, förstärka respekten för de mänskliga rättigheterna på, är genom vårt dagliga bemötande av deltagare, i och utanför klassrummet. Hur vi bemödar oss att se och bekräfta alla deltagare, hur vi hanterar konflikter med deltagare och hur vi låter dem

komma till tals och blir lyssnade på, hur vi tar hänsyn till deltagarna olika förmågor och förutsättningar till lärande, hur vi sätter gränser när rättigheter kränks, hur vi väljer att lyfta fram olika röster, bakgrunder, identiteter, utseende i vår undervisning, hur vi anpassar *vårt* upplägg i undervisningen för att möjliggöra för alla röster att komma till tals. (*Lärare, folkhögskola*)

Det [cirkeln] är ett forum där man kan vara många och lära från varandra och varandras erfarenheter och att det är så himla viktigt med folkbildningen, att man får nya perspektiv genom att möta andra människor, och att det verkligen bidrar till demokrati att man respekterar människor och mänskliga rättigheter. (*Cirkelledare, studieförbund*)

Det behöver inte handla om särskilda demokratikurser eller democraticirklar, utan om att ha demokratin i centrum och som grund för allt man gör. Genom att visa på sunda arbetssätt och metoder visar man i praktiken vad ett öppet, demokratiskt samhälle innebär, framhåller intervjupersonerna. Det är något som deltagarna får med sig från folkbildningen.

Folkbildningen som motkraft

I relation till de utmaningar som man möter i sitt demokratiarbete beskriver intervjupersonerna folkbildningens praktik som en *motkraft*, då den handlar om:

- att *inkludera* och arbeta för gemenskap, när utanförskapet ökar
- att vara en *mötesplats*, när polariseringen ökar
- att erbjuda *demokratiska samtal*, i stället för budskap som sprider hat, hot och lögn
- att bidra till *samhällsengagemang*, när passivitet och ointresse breder ut sig.

INKLUDERING FÖR ATT MOTVERKA UTANFÖRSKAP

Studieförbund och folkhögskolor har goda möjligheter att inkludera, genom att man når ut brett till många människor, till olika grupper i befolkningen, och genom att man finns överallt i hela landet.

Inkludering är ett ord som återkommer i intervjuerna, som en förutsättning för ett demokratiskt samhälle som håller ihop:

Vi tänker väl så här, att där det arbetas med inkludering, där sker också per automatik arbete för demokrati och mänskliga rättigheter. Och det sker ju oberoende av vilken utbildning som vi är ansvarig för. (*Lärare, folkhögskola*)

Utan folkbildning skulle samhället förlora gemenskap och utanförskapet skulle vara större. Utanförskap, isolering och ensamhet kan ses både som uttryck för en försvagad jämlikhet i samhället, menar man, och fungera som

grogrunder för antidemokratiska idéer. Därför är det viktigt för folkbildningen att finnas överallt, nå ut till alla och att samla människor:

Om man ska stärka demokratiska värderingar i samhället måste man stärka känslan av att man är en del av samhället, inte att du är en produktiv del av samhället. Då kommer man ihåg att oavsett om man är produktiv eller inte så är man en del av samhället och man har ett ansvar i och för samhället. Det gör att man känner och vill ta sitt demokratiska ansvar. *(Cirkelledare, studieförbund)*

För några av deltagarna kan det också handla om att inte enbart se sig som individer som befinner sig utanför samhället utan snarare en del av det, oavsett kultur och tro. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Störst skillnad för dem som står längst bort

Störst skillnad, menar intervjupersonerna, gör studieförbund och folkhögskolor när man når de grupper som har den svagaste förankringen i det demokratiska samhället, som har de sköraste sociala nätverken och som står längst från utbildning och arbetsmarknad:

Demokrati ska stärkas utifrån de som minst av allt kan och kanske orkar delta i demokrati och delta i samhället. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Bara genom att vår skola fysiskt ligger i ett socioekonomiskt utsatt område som har stora utbildningsbehov, och som i lägre utsträckning deltar i demokratiska processer, så fyller vi en viktig funktion för ökad demokrati. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

I intervjuerna beskriver studieförbunden och folkhögskolorna de människor de möter och att många av dessa saknar värdefulla resurser: Här finns deltagare som inte har tillgång till kultur och kulturupplevelser, som inte kan bo bra eller äta bra, som inte alltid förstår vad som händer i sina egna liv eller i sina barns liv, som inte kan rädda barnen om de håller på att drunkna eller inte cykla med dem för att ha kul. Rörelsefrihet är inte självklart för alla. Det finns många som saknar kunskaper som i sig är förutsättningar för friheter och rättigheter. Inom folkbildningen möter lärare och cirkelledare dessa deltagare:

Vi tar vid där andra inte når. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Men det är inte bara människor som lever under svåra socioekonomiska förhållanden som riskerar utanförskap. Både studieförbund och folkhögskolor har till exempel många deltagare med funktionsnedsättningar och framför allt studieförbunden möter många äldre. För dessa kan folkbildningen vara en anledning att faktiskt lämna sitt hem, ett sätt att bryta ensamhet och få ett sammanhang.

MÖTESPLATSER FÖR ATT MOTVERKA POLARISERING

Inkludering förutsätter att det finns *platser* där människors vägar korsas och man kommer samman. Det handlar inte om mötesplatser i bildlig mening, utan om faktiska utrymmen där personer kan träffas och prata med varandra:

Det är ett faktum att det offentliga rummet krympt, vilket ytterligare förstärker värdet av att låta människor med olika erfarenheter mötas i folkbildningsrummet. Dessutom vet vi idag att många av våra miljöer är segregerade, vilket skapar barriärer mellan olika grupper och risker för ett "vi och dom-tänkande". (*Verksamhetsansvarig, studieförbund*)

Det vi sysslar med när vi faktiskt fysiskt förflyttar människor, det är en upplåsnings-effekt och den är jätteviktig för demokratin. Superviktig. Inte bara att människor får bra av att träffa andra människor, utan att man också befriar folk från att kunna vara inlåsta eller gömma sig. (*Cirkelledare, studieförbund*)

En sak som vi testat nu är... öppna upp kanske mer föreläsningar och sådant till allmänheten. Att man bjuder in och även kanske erbjuder fortbildning och sådant till andra lärare, på grundskolor eller vad det nu kan vara. Det finns ett behov av att samarbeta kring de här lite jobbigare frågorna... ...Att försöka hitta vägar att öppna upp för att delge det här samtalet som vi har här, och de här utmaningarna, till en större del av samhället. Och inte bli så inneslutna som vi faktiskt är. (*Lärare, folkhögskola*)

Studieförbunden som mötesplatser

Studieförbundens studiecirklar, annan folkbildningsverksamhet och kulturprogram äger rum spritt i samhället och för det mesta i nära samverkan med andra civilsamhällesorganisationer. Studieförbunden har inte självklart egna lokaler att hålla till i. Alla studieförbund har lokaler på vissa orter, men de flesta erbjuder mycket av sin verksamhet i lokaler som deras samarbetsparter står för.

Vanligt är också att studieförbunden arrangerar sin verksamhet i öppna lokaler som man delar med andra, till exempel i kulturhus, verkstäder för konsthantverk och liknande.

I många studiecirklar blandas deltagare med olika erfarenheter och förutsättningar och nya och otraditionella möten äger rum:

Genom att skapa en demokratisk mötesplats där deltagare från jätteeolika bakgrund och ålder kan diskutera, reflektera, producera genom olika medel – till exempel konst – över vikten av mänskliga rättigheter och hur och varför man ska förstärka dem i samhället. (*Cirkelledare, studieförbund*)

I andra cirklar sker en uppdelning mellan olika grupper. När studieförbunden hämtar sina deltagare från föreningar och organisationer kommer deltagarsammansättningen i enskilda studiecirklar i första hand att spegla för-

eningarnas medlemmar – kvinnor i kvinnodominerade föreningar, unga i ungdomsföreningar, pensionärer i seniorcirkel och deltagare med ursprung i andra länder i olika etniska föreningar.

Folkhögskolorna som mötesplatser

Även folkhögskolorna samlar deltagare med olika bakgrund, förutsättningar och erfarenheter.

Folkhögskolornas kurser är koncentrerade till specifika miljöer – skolor och filialer – och de människor som rör sig där eller i närheten. Inom folkhögskolan samlas deltagarna i en skolbyggnad, i de långa kurserna ibland under flera år. Deltagarna träffas i klassrummen, möter andra grupper som studerar på samma skola och interagerar med samhället runt omkring, med folkhögskolan som bas:

För att ofta är folkhögskolan en viktig plats, inte bara för att det är en skola, utan för deltagarna handlar det väldigt mycket om att ha ett sammanhang, en plats att gå till. (Verksamhetsansvarig, folkhögskola)

Inom alla folkhögskolor finns demokratiska strukturer för deltagarnas delaktighet. Genom att deltagarna har kursråd och klassråd lär de sig att ingå i demokratiska processer. De lär sig hur man håller i möten och hur man ser till att alla att komma till tals.

Olika deltagargrupper söker sig till olika kurser. Allmän kurs är behörighetsgivande och når andra deltagare än de mer ämnesprofilerade eller yrkesinriktade särskilda kurserna. Vissa kursformer är direkt riktade till specifika deltagare, till exempel profilerade kurser för deltagare med funktionsnedsättning, eller studiemotiverande kurser för de som står långt från utbildning och arbetsmarknad. Skillnaden mellan olika deltagargrupper kan vara stor:

Folkhögskolan kan vara olika världar – från resursstark medelklass till de allra mest utsatta deltagarna. (Verksamhetsansvarig, folkhögskola)

För det mesta är kurserna lokaliserade till en och samma plats men ibland finns de på avstånd från varandra, till exempel på olika folkhögskolefilialer.

Tillräckligt blandade mötesplatser?

Studiecirkel och kurser ser mycket olika ut som mötesplatser och fyller olika behov. De mer blandade kurserna och cirkelarna överbryggar avstånd och gränser och ger nya perspektiv, medan de mer de homogena ger trygg-

het och utrymme för deltagarna att utveckla sin gemensamma kunskap och identitet.

Båda typerna av mötesplatser behövs, men i fokusgrupperna resonerar framför allt lärarna och cirkelledarna om att man skulle behöva blanda deltagarna mer än idag och bryta den uppdelning som trots allt sker, för att på så sätt öka förutsättningarna för demokratiskt lärande. Tar vi verkligen tillvara på den potential som finns i de blandade deltagargrupperna, resonerar man? Låter vi människor och åsikter mötas i tillräcklig utsträckning?

Mötesplatser uppstår inte alltid av sig själva. Flera beskriver hur de försöker arbeta gruppöverskridande och att det inte alltid uppskattas av alla deltagare:

Men den utmaningen som jag ser är att det ibland blir ett motstånd från deltagarnas sida. Det upplever jag ganska ofta att många, inte minst från allmän kurs som vill ha sin behörighet eller skidlinjen som vill träna sina skidor till exempel ... De sökte sig kanske inte i första hand för att träna på praktisk demokrati. *(Lärare, folkhögskola)*

Och sen finns det en sorts intolerans också om man vill blanda ihop grupper så att det blir både invandrargrupper och svenska grupper att jobba tillsammans, då är det lite intolerans att inte ha tålamod att vänta på att en person ska förklara eftersom den inte kan bra svenska. *(Cirkelledare, studieförbund)*

DEMOKRATISKA SAMTAL I STÄLLET FÖR BUDSKAP SOM SPRIDER HAT, HOT OCH LÖGNER

Demokratin utvecklas inte bara för att människor träffas och pratar med varandra. Lika viktigt är *hur* man samtalar och vad man talar om.

Studiecirkelar och folkhögskolekurser erbjuder strukturerade sätt att prata om utmanande värdegrundsfrågor, till exempel om klass, rasism, politik eller identitet:

Här har människor med många olika typer av bakgrund, etnicitet, kultur, religioner, ålder, kön, yrken, erfarenheter osv. fått mötas och studera och diskutera frågor som; "kulturella uttryck som strider mot svensk lag", skillnader och mötet mellan gruppbaseade kulturer och den svenska individbaseade kulturen och demokratin som bygger på grundlagarna. Utifrån denna grund har man sedan gått igenom MR, olika typer av kulturmöten, samhällets problem med hederskultur, antidemokratiska ideologier och grupperingar, extremism, rasism, antisemitism osv. *(Lärare, folkhögskola)*

Det är frågor som kan vara känsliga och där det finns många åsikter.

De demokratiska samtal som beskrivs i intervjuerna vilar på relationer och tilltro, förutsätter trygghet och respekt och prioriterar kunskap och saktighet. Det handlar om att lyssna för att försöka förstå.

Samtal som bygger relationer och tilltro

Det fungerar inte att inleda en kurs eller cirkel med att prata om de mest känsliga demokratifrågorna från dag ett. Det var man ense om i intervjuerna. Den som pressas och går i försvar slutar lyssna. Det behöver finnas ett förtroende mellan deltagarna och lärarna eller cirkelledarna, och deltagarna sinsemellan. Annars blir det svårt att föra ett samtal naturligt, utan tabun och hinder, och svårt för deltagare som tycker olika att mötas.

Folkhögskolornas lärare och verksamhetsansvariga talade om *relationell pedagogik*, som bygger på tanken att var och en blir till i samspel med andra. Det handlar om att möta varje person som individ och samtidigt som en del i ett kollektiv. Man försöker ge deltagarna tillit både till varandra och till skolan, för att därigenom kunna lyfta ämnen om demokrati och mänskliga rättigheter på sätt som var och en kan ta till sig:

Jag tänker nästan att ingen i samhället kan med en sån närhet och fingertoppskänsla prata med somaliska kvinnor om kvinnlig omskärelse, och vad det har för betydelse, hur kvinnokroppen fungerar, vad sexualiteten kan vara. Alla de problem som det innebär för deras döttrar i sin tur. Feminism och rättigheter. (*Verksamhetsansvarig, folkhögskola*)

Det kan också handla om att bygga relationer och tilltro *utanför* folkbildningen, ”till det gemensamma”. Det är inte ovanligt att folkbildningens deltagare är misstänksamma mot eller har dåliga erfarenheter av olika samhällsinstitutioner. I fokusgrupperna lyfter man framför allt fram skolan, socialtjänsten och polisen. Att försöka bygga relationer för att stärka och utveckla det demokratiska samhället kan ibland handla om att minska misstron mot samhällets institutioner:

Och det här gör ont faktiskt att säga, men vi behöver bygga broar mellan myndigheter och människor. Jag tänker att det finns främst rädsla för socialtjänsten, och rädsla för polisen och sånt. (*Cirkelledare, studieförbund*)

Och vi har haft till exempel så här inför valet då att vi bjöd in politiker och sånt som fick stå till svars för väldigt mycket i samhället, kan man säga, när de kom hit. (*Lärare, folkhögskola*)

Samtal i trygga och tillåtande rum

Relationer och förtroende byggs upp i det som i intervjuerna kallas *trygga och tillåtande rum*. Det beskrivs som en bärande idé att deltagare oavsett bakgrund och tidigare erfarenheter ska känna sig trygga och att de kan lita på att alla i den här cirkeln eller kursen vill varandras bästa:

I och med den tillåtande miljön jag uppfattar råder på många studieförbund, blir det möjligt att dela olika erfarenheter och få olika perspektiv på saker och ting. Vilket jag tror leder till att vi blir mindre fientliga och bättre på att respektera varandra. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Vi tror på att en mångfald av individer innebär att du som individ och grupp i en trygg miljö, övar dig i att möta olikheter och på det sättet också får förståelse för andra individers åsikter vilket i sin tur ökar din toleransnivå. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Ett annat begrepp i intervjuerna var *konfliktfyllt konsensus*, det vill säga att vara eniga om att det är okej att vara oense, att man inte behöver tycka likadant i allt för att kunna samarbeta. Det handlar om att kunna samtala utifrån olika positioner.

Studiecirkeln "Killar för förändring" är en del av projektet Unga mot extremism som ägs av Flamman SFC, och där studieförbundet i Skåne-Blekinge är en samverkanspart som främst har hand om studiecirkeln. Med studiecirkeln vill vi främja demokrati och förebygga att unga killar radikaliseras och rekryteras till våldsbejakande sammanhang. Genom samtal och erfarenhetsutbyte kring teman som till exempel maskulinitet, identitet, sociala orättvisor och demokratisk förändring vill vi stärka unga killar i sin självbild samt stärka känslan av att vara inkluderad i samhället. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Folkbildande samtal ska också bygga på att man lyssnar på varandra med respekt, för att försöka förstå:

Deltagarna märker också att det är intressant och stimulerande att lyssna på andra. Att det inte är ett hot att lyssna på andra. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Cirkeln befriar människor från att vara fast i fördomar. Att delta i verksamhet där kraven för att delta är så pass låga (det räcker att vara intresserad/nyfiken på ämnet) gör att man får möta en massa olika sorters människor. När många olika människor får träffas i en positiv miljö så motverkar det fördomar. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Men också att vara nyfiken på varandra, det vi kallar för att "gå på besök". Det här att lära sig medmänsklighet eller att lära sig att förstå någon annan persons tankevärld, på något sätt. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Estetiska verksamheter som demokratiska samtal

I intervjuerna finns flera exempel på hur studieförbund och folkhögskolor använder estetiska uttryck, till exempel musik, teater, hantverk eller dans, för att arbeta med frågor om demokrati och mänskliga rättigheter. Exempelen handlade i första hand om kvinnliga deltagare, både unga kvinnor och kvinnor från andra länder "som är längst bort i samhället, som inte kan språket och som inte kan mycket om samhället":

På våra hantverksträffar är det inte bara att jobba med hantverk, det är den bästa stunden, där man diskuterar, pratar och förmedlar om samhällets grundläggande värderingar. Till exempel pratar vi om hur det var i hemlandet, hur det är i Sverige. Vi jämför och får sedan många intressanta svar och funderingar som på så sätt sätter i gång tankar och reflektioner. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Under förra året var jag projektledare för ett projekt som hette *Dansa och demokrati* och det var en demokratiseringsprojekt som Länsbildningsförbundet, studieförbunden och folkhögskolorna gjorde tillsammans, där jag var ute och dansade och pratade demokrati med utlandsfödda kvinnor ifrån januari fram till valet. *(Lärare, folkhögskola)*

Musikalen handlade om att genom ungdomars ögon följa i den feministiska kampens fotspår från 70-talet till framtid. Vi belyste de maktstrukturer kopplat till kön vi ansåg problematiska och hur de förändrats över tid, samt vilka olika lagar och händelser som format debatten för jämställdhet. Hur synen på homosexualitet förändrats och hur olika förväntningar anknutna till kön och utseende skapar oskrivna regler för vilken roll olika en ska ha i samhället. *(Cirkelledare, studieförbund)*

I de estetiska verksamheterna är det själva skapandet som ger trygghet och avleder spänningar. Hantverk, scenkonst och dans väcker känslor och tankar och utvecklar kunskaper och insikter som inte bara vilar på var och ens förmåga att förstå eller uttrycka sig på svenska. Eller överhuvudtaget på förmågan att formulera sig i ord.

Jag måste hela tiden förklara och förklara, det är inte bara kvinnor som sitter och har sylvröster där borta, vi är där och vi jobbar jättemycket med olika frågor. Och vi bildar folk och vi diskuterar och pratar om allt möjligt. *(Cirkelledare, studieförbund)*

I kulturinriktade verksamheter är det ibland enklare att utforska frågor som man drar sig för att prata om.

Samtal som vilar på kunskap och saklighet och är tillgängliga för alla

Kunskap är viktigt i en liberal demokrati, för kunskap är makt. Det är ett tema som återkom i intervjuerna:

Det är lättare att styra ett obildat folk. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Alltså om man inte kan läsa, kan skriva, inte kan förstå samhället, tror sig om att kunna delta, och allt sånt där, då kan man heller inte kräva de andra rättigheterna. Utan vuxnas rätt till lärande och folkhögskolan i det, och det livslånga lärandet, det är en grund för många andra rättigheter. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Folkbildningens demokratiska samtal bygger på kunskap. Studieförbunden och folkhögskolorna försöker bemöta desinformation med källkritik, och konspirationsteorier och "fake news" med kunskap och saklig analys:

En folkhögskola som inte begränsar yttrandefriheten åt något håll, så länge den inte är kränkande, men där argument och åsikter bemöts och ifrågasätts på ett sakligt sätt – det innebär att vi tränas i hur vi samtalar, diskuterar och debatterar med varandra. Vilket i sin tur innebär att vi också tränas i att basera våra åsikter på fakta med allt vad det innebär i källkritik med mera. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

För att bidra till en stark demokrati arbetar studieförbundet aktivt genom att bidra med kunskap och att skapa forum för samtal och diskussioner. Vi verkar för att fler får en god kunskap och medvetenhet om det demokratiska systemet. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Viktigt är också att samtalen och kunskapen är tillgängliga och når ut brett, för att folkbildningen ska kunna bidra till att jämna ut kunskapsskillnader:

Det är en stor grej att man går på ens nivå och hittar kunskap utan ansträngning, det skiljer sig från skolan. Det är ingen tenta. Och även för barn, de kan prata fritt och uttrycka sina åsikter. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Idag är bredden också viktig för att överbrygga digitala klyftor. Det handlar både om att nå äldre infödda svenskar som missat det digitala tåget, och om grupper som inte kan särskilt mycket svenska och som inte har särskilt mycket teknikkunskap, men som precis som andra behöver digital kompetens för att kunna fungera som medborgare i samhället.

SAMHÄLSENGAGEMANG OCH EGENMAKT I STÄLLET FÖR PASSIVITET

Det finns en riktning i folkbildningens demokratiarbete. Inkluderingen, mötesplatserna och de demokratiska samtalen och kunskapssökandet syftar till aktivitet och förändring.

Deltagarnas samhällsengagemang

Aktivt medborgarskap och egenmakt beskrivs i intervjuerna som motpoler till den passivitet och det ointresse som man ser breda ut sig i samhället:

Att förstå att vi gör demokrati och man gjorde det förut och vi kan liksom inte sluta göra det, utan vi måste fortsätta driva frågor ... *(Lärare, folkhögskola)*

Vi är nu viktigare än någonsin. Vi ger förutsättningar och möjligheter till människor att ta makten över sina egna situationer. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Det gäller att utveckla både kunskaper och mod för att deltagarna ska kunna göra sina röster hörda i olika sammanhang. Och då handlar det inte bara om att rösta i allmänna val, lika viktigt är det att våga höja sin röst till exempel på

ett föräldramöte på förskolan eller att vara aktiv i en förening. I intervjuerna ges en mängd exempel på särskilda insatser, flera med inriktning mot medborgarskapsfrågor och valet 2022:

”Tillsammans för Kristianstad” är en ideell partipolitiskt obunden förening som verkar för att samla boende i ett av Kristianstads utsatta områden och gemensamt diskutera och arbeta för trygghet och samarbete i bostadsområdet och Kristianstad som stad. Arbetet i föreningen bedrivs bland annat i en studiecirkel där de gemensamt diskuterar påverkansmöjligheter så som att till exempel skriva insändare, lämna medborgarförslag, skapa namninsamlingar och liknande. Studiecirkeln bedrivs i studieförbundets lokaler. *(Verksamhetsansvarig studieförbund)*

Projektet *My story* på allmän kurs arbetar med engagemang och aktivt medborgarskap utifrån Agenda 2030. Vi ger utrymme för deltagare att engagera sig i konkret förändringsarbete. Exempelvis besöka äldre genom Röda Korset, skriva medborgarförslag. Eventuellt kommer det öppna en fritidsbank i Skärholmen efter ett medborgarförslag från några kursdeltagare på skolan. *(Lärare, folkhögskola)*

Under 2022 hade studieförbundet i Skåne-Blekinge en särskild satsning för att främja demokrati och uppmärksamma riksdagsvalet i september. Satsningen bestod av flera särskilt framtagna studiecirkelar där man bland annat kunde gå igenom det politiska systemet i Sverige för att få en grundförståelse eller diskutera de olika politiska ideologerna och partierna. Vi tog även fram en workshop/studiecirkel där man praktiskt gick igenom vad som är bra att tänka på inför att man ska rösta, hur man röstar och efter att man har röstat. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Bygger på självkänsla

Men det handlar inte enbart om särskilda insatser, betonar man i intervjuerna. Lika viktigt – om inte viktigare – är det att skapa mikromiljöer i kurser och studiecirkelar där deltagarna är delaktiga och gör sina röster hörda. Det är miljöer som stärker deltagarnas tillit till själva.

Att aktivera sig, göra sin röst hörd och ta plats förutsätter stark självkänsla. Studieförbundens och folkhögskolornas arbete för samhällsengagemang och egenmakt börjar inte sällan där:

... att utveckla den politiska människan där denne känner sig värdig att delta i landets demokratiska system. Ett sätt att göra detta är att skapa cirkelar och olika verksamheter som möjliggör en förändring i tankesättet. Många gånger har en del av våra deltagare fastnat i deras tidigare erfarenheter när det gäller att ta del av de beslut som berör dem. I deras värld finns det en privilegierad härskande elit som Gud har gett rätten att regera medan andra är åskådare som tittar på scenerna från avstånd. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Vi upplever att många av våra deltagare kanske har en ganska låg självkänsla och inte vågar använda sin röst, så en grundförutsättning är ju att faktiskt våga tro på sig själv.

Och där ser vi som lärare att vi har ett viktigt uppdrag att stärka individernas tro på sig själva för att ha någonting att börja med som medborgare och individer i det här samhället. *(Lärare, folkhögskola)*

... När man får människor att lyfta blicken. Att börja tro på sig själva, se sin omvärld, tro att man kan göra något... Verkligen den här egenmakten och tilliten till sig själv. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Samhällsengagemang tillsammans med det civila samhället

Framför allt studieförbunden har många och täta samarbeten med andra organisationer inom det civila samhället, det vill säga med föreningar som människor engagerar sig ideellt i, som driver frågor som medlemmarna är intresserade av och vill kunna påverka. Civilsamhället som bas för människors ideella engagemang är en central del i ett demokratiskt samhälle.

Dessutom har många föreningar en inriktning som direkt anknyter till mänskliga rättigheter och demokrati: Politiska föreningar, föreningar inom funktionshindersrörelsen, kulturföreningar, religiösa organisationer, kvinnoorganisationer, seniorföreningar, hbtqi-rörelsen, fredsrörelsen, miljöorganisationer, med flera.

En del i studieförbundens arbete för samhällsengagemang är att ge stöd till föreningarna i själva föreningsarbetet. Det handlar till exempel om styrelse- och föreningsutbildningar med inriktning på demokratiskt föreningsarbete, engagemang och påverkansarbete, och om ledarutbildningar med fokus på mänskliga rättigheter, antidiskriminering och rättighetsbaserade förhållningssätt:

Som studieförbund arbetar vi framför allt med att stärka våra ledares och förenings kunskaper och förmågor kring mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar. Det handlar om att rusta ledarna och föreningarna så att den verksamhet de i sin tur genomför blir präglad av respekt både för de mänskliga rättigheterna och den demokratiska ordningen. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Vi försöker också hjälpa de organisationer som behöver stärka sin påverkanskraft genom att erbjuda olika bildningsinsatser kring påverkansarbete. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Studieförbunden samarbetar också som arrangörer i arrangemang som föreningarna riktar till sina medlemmar. Här bidrar man inte minst med ekonomiskt stöd:

Medlemmarna på Grupp >39< är med och bestämmer vilka studiecirklar, workshops och kulturprogram till exempel föreläsningar man vill att vi ska arrangera. Det bestäms på medlemsmöten och styrelsemöten. Vad det blir grundas på vad kvinnorna

vill lära sig och vilka behov det finns. Vi försöker också att se till att ordna med tolkar till föreläsningarna, eftersom vi anser det vara väldigt viktigt att få tillgång till information om det svenska samhället och att det inte ska vara kopplat till språkinläringen. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Ofta erbjuder studieförbunden också mer handfast vardagshjälp till föreningarna, till exempel genom att ordna lokaler och förmedla kontakter, och överhuvudtaget genom att finnas som rådgivare och bollplank:

Tillhandhåller lokaler för människor att mötas i, skapar relationer med individer och aktörer i syfte att tillgängliggöra mötesplatser och forum att uttrycka sig oavsett bakgrund. Vi startar verksamheter, projekt och samverkan med flera olika aktörer som utgår från individer och grupperns behov. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Man kan behöva det här stödet för att det ska gå, för att mycket handlar om att man själv ska orka driva, och då kan det vara så himla viktigt att man har någon att bolla med. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Även folkhögskolorna samarbetar med det civila samhällets organisationer, dels i och med att ungefär en tredjedel av skolorna är rörelseägda, dels mer generellt i samband med olika kurser och arrangemang. Detta samarbete togs dock inte upp i intervjuerna.

Studieförbund och folkhögskolor som samhällsaktörer

Studieförbunden och folkhögskolorna verkar ibland som offentliga samhällsaktörer, genom att ta offentlig ställning när frågor om mänskliga rättigheter och demokrati aktualiseras. Även här gavs många exempel i intervjuerna. Kriget i Ukraina och flyktingsituationen uppmärksammas av flera, tillsammans med hbtqi-frågor, klimatfrågor, Agenda 2030 och mer generella demokratifrågor:

Sen krigsutbrottet i Ukraina har folkhögskolan återopat fredliga åtgärder med ordnande av flera fredsaktiviteter på skolan, som till exempel *Samling för fred* i [folkhögskolans] trädgård vid fyra tillfällen förra året i samarbete med flera aktörer, deltagit aktivt i andra fredsmanifestationer samt i ukrainarnas eget självständighetsdagsmanifest där folkhögskolans rektor inbjöds att tala tillsammans med bland annat kommundirektörens ordförande. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Men det är inte enbart inom skolans fyra väggar som vi slår vakt om demokratins värdegrund och respekten för de mänskliga rättigheterna. Vår stämma hörs ute bland allmänhet och i inflytelserika kretsar i samhället, förmedlad av skolans nuvarande och tidigare deltagare, via medieintresse, reportage och intervjuer av våra deltagare samt genom personalens och ledningens agerande och kommunicerande. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Studieförbundet skrev högtidligt på "Deklaration för en stark demokrati" framtagna av kommittén Demokratin 100 år – en del i regeringens nationella kraftsamling Vår demokrati – värd att värna varje dag. Satsningen #Vimåsteprata erbjöd ett stort antal inspirationsverktyg för att uppmuntra till demokratisamtal, alltifrån digitala frukostar med föreläsningar till en samtalskortlek med diskussionsämnen för studiecirklar och möjlighet att ansöka om finansiering till demokratievenemang och "demokratitalare", vilket vi nyttjade. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Internationella demokratidagen 15 september uppmärksammades i Varberg genom demokratisamtal med bland annat folkbildare, författare och kommunalråd varvat med kulturinslag på Kulturhuset Komedianten. Publiken kunde delta på plats eller på distans via webinar. Det erbjöds två föreläsningar med efterföljande författarsamtal.

På folkhögskolan valde vi att jobba fram ett öppet protestbrev som cirkulerade i sociala medier tillsammans med en bild på skolans deltagare vid hbtqi-flaggan. Lokaltidningen bjöds in och de skrev en artikel baserad på intervjuer med några av elevkårens företrädare som uttryckte bestörtning och oro. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Att säkerställa folkbildningens arbete i linje med mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar

En bakgrund till folkbildarnas berättelser

År 1848 bildades den första demokratiska föreningen, en baptistförsamling, med lika rösträtt för kvinnor och män, år 1868 etablerades den första folkhögskolan och år 1894 det första studieförbundet. Alltsedan år 1872 har staten gett bidrag till folkbildningen. Under de därpå följande 150 åren har staten steg för steg utvecklat sina regelsystem för att stödja delar av folkbildningsverksamheten.

Som framgår i den här rapporten konfronteras samtidens folkhögskollärare och studiecirkelledare på många olika konkreta sätt med de demokratiska utmaningar som nu präglar den svenska demokratin. Alla organisationer som närmar sig folkbildningen och söker samarbete hör inte självklart hemma inom demokratin, och utifrån vitt skilda bakgrunder ifrågasätter även vissa deltagare demokrati och mänskliga rättigheter. Andra deltagare utsätts för (och litar på) desinformation, vissa blir hotade av meningsmotståndare, medan andra polariserar. Det händer att man försöker upprätta odemokratiska, förtryckande maktstrukturer inom folkbildningens ramar. Dessa situationer möts av lärarnas, cirkelledarnas men också deltagares kunskaper och perspektiv. Med hjälp av folkbildningens pedagogik och dess öppna samtalsmiljöer arbetar de för att lära demokrati och mänskliga rättigheter.

Inför de växande demokratiska utmaningarna bör frågan ställas om folkbildningens organisationer var för sig och tillsammans kan gå i god för att de lyckas leva upp till demokratisyftet?

Sedan år 1991 har folkbildningsanslaget hanterats inom ramen för en relativt unik självförvaltningsmodell där staten formulerar syften för anslaget medan folkbildningens organ formulerar egna mål för verksamheten. Statsmakernas skäl för denna typ av korporativa förvaltning är att personer som arbetar med folkbildning har bättre kunskap om verksamheten än myndighetsföreträdare. Politiken har ansetts få bättre förutsättningar att bli förankrad bland berörda grupper men också mer effektivt genomförd, när dessa samarbetar och kompromissar i viktiga frågor. Sammantaget antas att en större legitimitet kan uppnås.¹⁷

17 Riksrevisionen (2004). *Offentlig förvaltning i privat regi*. RiR 2004:15; Lindgren, L. (2001). *Varken privat eller offentligt: Folkbildningsrådet "i myndighets ställe"*. Centrum för forskning om offentlig sektor (CEFOS), Göteborgs universitet.

Självförvaltningsmodellen är ett exempel på så kallad tillitsstyrning.¹⁸ Staten anförtror organisationer i civilsamhället ansvaret för politiken inom ett visst område genom att endast ange generella mål, och avstå från detaljerade tolkningsregler. Det kan också ses som ett slags erkännande av att ett relativt autonomt civilsamhälle utgör en av hörnstenarna i en liberal demokrati.¹⁹

Med självförvaltningsmodellens tillit till folkbildningens organisationer decentraliseras också ansvar till varje nivå i den modellen – till studieförbund, folkhögskolor och deras paraplyorganisationer samt till Folkbildningsrådet. Som regeringen angav i 1991 års folkbildningsproposition förutsätter modellen i själva verket:

...en förbättrad uppföljning och utvärdering på alla nivåer. En uppföljning, som beskriver vad studieförbund resp. folkhögskolor presterar, och en utvärdering, som belyser prestationernas effekter och kvalitet, måste därför ske kontinuerligt.²⁰

Tillsammans delar de olika nivåerna ansvaret för att säkerställa att de statsbidragsfinansierade verksamheterna uppfyller syftena bakom folkbildningsanslaget. På så vis får statsmakterna ett underlag för sina beslut om bland annat budget och eventuella revideringar av syftena.

FOLKBILDNINGSRÅDETS ÅTGÄRDER

I enlighet med regeringens riktlinjer för 2022 ska Folkbildningsrådet dels genomföra en fördjupad bedömning av demokratisyftet, dels redovisa hur rådet arbetar för att säkerställa att verksamheten som finansieras med statsbidraget förmedlar och förankrar respekt för de mänskliga rättigheterna och samhällets grundläggande värderingar och bidrar till att dessa rättigheter och värderingar upprätthålls och förstärks.²¹

Undersökningar av folkbildningens verksamheter

I den här rapporten kombineras dessa båda uppdrag. I år har den fördjupade bedömningen av demokratisyftet inriktats mot studieförbundens och folkhögskolornas arbete med att förmedla och förankra respekt för mänskliga rättigheter och grundläggande demokratiska värderingar.

¹⁸ Bringselius, L. (2018). Vad är tillitsbaserad styrning och ledning. *Styra och leda med tillit-forskning och praktik (SOU 2018: 38)*, sid. 61–83.

¹⁹ *Autocratization Changing Nature?* Democracy Report 2022. V-Dem Institute.Göteborgs universitet.

²⁰ Prop. 1990/91:82, sid. 40.

²¹ Utbildningsdepartementet. *Riktlinjer för budgetåret 2022 avseende Folkbildningsrådet i fråga om användningen av anslagen 14:1 och 14:3 inom utgiftsområde 17 Kultur, medier, trossamfund och fritid.* Regeringsbeslut. 2021-12-16.

Denna inriktning överensstämmer med de demokrativillkor som Folkbildningsrådet beslutat om för 2022, som säger att varje studieförbund och folkhögskola:

- ska förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och för grundläggande demokratiska värderingar och får inte bedriva eller främja antidemokratisk verksamhet
- ska vara en demokratiskt styrd organisation som agerar i enlighet med sitt ändamål.²²

Avsikten har varit att undersöka vilka samhällsutmaningar som folkbildningen möter inom dessa områden och hur man tar sig an dessa. Men det har också handlat om att vända på perspektivet och fråga hur studieförbunden och folkhögskolorna säkerställer att det arbete som de utför är i linje med mänskliga rättigheter och grundläggande demokratiska värderingar? En tredje avsikt har varit att beskriva hur Folkbildningsrådet arbetar med att undersöka och i övrigt säkerställa att demokrativillkoren följs.

Den fördjupade bedömning som presenteras i denna rapport är därmed ett steg i Folkbildningsrådets insatser för att säkerställa att verksamheten som finansieras med statsbidraget är i linje med de mänskliga rättigheterna och samhällets grundläggande värderingar.

Rapporten utgör samtidigt en grund för Folkbildningsrådets fortsatta arbete. I nästa steg kommer Folkbildningsrådet – i linje med regeringens riktlinjer för 2023 – att med utgångspunkt i den fördjupade bedömningen följa upp vart och ett av studieförbunden:

Folkbildningsrådets redovisning enligt ovan av arbetet med att säkra att studieförbunden följer gällande föreskrifter och villkor för statsbidragen ska senast den 31 oktober 2023 kompletteras med en fördjupad redovisning såvitt gäller demokratisyftet och de grundläggande demokrativillkoren för att erhålla statsbidrag som rådet beslutat om. Redovisningen i den kompletterande rapporten ska göras per studieförbund och lämnas till Regeringskansliet (*Utbildningsdepartementet*).²³

22 Folkbildningsrådet (2021). *Statsbidrag till studieförbund 2022 Villkor, krav och fördelning*. Fastställt av Folkbildningsrådets styrelse den 8 december 2021 Diariennr 21/00254, sid 7. Motsvarande formuleringar återfinns i folkhögskolornas villkor för statsbidrag.

23 Regeringen (2023). *Ändring av riktlinjer för budgetåret 2023 avseende Folkbildningsrådet i fråga om användningen av anslagen 14:1 och 14:3 inom utgiftsområde 17 Kultur, medier, trossamfund och fritid*, sid 7.

Uppföljningen per studieförbund presenteras den 31 oktober 2023.

Uppföljning av statsbidragsanvändningen

Villkoren om mänskliga rättigheter och samhällets grundläggande värderingar uppmärksammas också i Folkbildningsrådets reguljära uppföljning av statsbidragsvillkoren. Uppföljningen visar sammantaget att statsbidragsmottagarna organisatoriskt och strategiskt vilar på en gedigen demokratisk grund. Idén om demokratiskt inflytande, kunskap och förverkligande av mänskliga rättigheter går att utläsa av återrapporteringarna till Folkbildningsrådet.

Uppföljning av studieförbundens statsbidragsanvändning

Vid den löpande, årliga uppföljningen av studieförbundens följs demokrati-villkoren upp främst på organisatorisk och strategisk nivå. Det som säkerställs är att statsbidragsmottagarna fungerar som demokratiskt ordnade organisationer, att de strategiskt arbetar för och ger uttryck för demokrati och mänskliga rättigheter i målsättning och i verksamhet samt att statsbidragsmottagarna har väl utvecklade kontrollorgan och rutiner för att förebygga, upptäcka och åtgärda avvikelser.

I uppföljningen tar Folkbildningsrådet del av dokument som stadgar, redovisade registreringsbevis, årsmötesprotokoll och olika policys och riktlinjer för interna demokratiska processer. Resultatuppföljning av prioriterade målgrupper är en viktig indikator för verksamhetens inriktning.²⁴

I uppföljningen av 2021 års verksamhet genomfördes en fördjupad analys av studieförbundens demokratiska struktur och det demokratiska inflytandet i varje studieförbund. Analysen utgör en viktig grund för förståelsen av vilka organisationer som kan ha en direkt påverkan på studieförbundets strategiska val och inriktning och bidrar till Folkbildningsrådets fortsatta risk- och sårbarhetsanalys.

I likhet med andra organisationer där verksamheten är uppbyggd kring omfattande extern samverkan och med statlig finansiering så är studieförbunden attraktiva mål för krafter som önskar utnyttja systemet. Uppföljningen visar att studieförbunden på senare tid har skärpt sitt kontroll- och kvalitetsarbete avsevärt utifrån denna risk.

²⁴ Även Folkbildningsrådets eventuella deltagande vid studieförbundens stämmor under året noteras.

Uppföljning av folkhögskolornas statsbidragsanvändning

Den löpande, årliga uppföljningen av demokrativillkor på folkhögskola sker dels genom insamling och analys av policy- och styrdokument, dels mer konkret genom samtal med deltagare, personal, ledning och styrelse om hur deltagarinflytandet organiseras och fungerar.

Frågor ställs till samtliga folkhögskolor om den demokratiska organisationen och vid uppföljningsbesök fördjupas denna frågeställning. Vid besöken finns också möjlighet att utveckla resonemangen kring deltagarinflytandet som en del av det demokratiska arbetet.

Samtalen om demokratisk organisation vid uppföljningsbesöken visar att detta är något folkhögskolorna arbetar med att utveckla och effektivisera på olika sätt. Det kan handla om styrelsens sammansättning, generella strukturer för beslutsfattande och stor vikt läggs vid deltagarinflytandet.

Sammantaget visar uppföljningen att folkhögskolorna vilar stadigt på en demokratisk värdegrund. Men samtidigt behöver de öka systematiken i kvalitetsarbetet, för att ytterligare stärka organisationernas demokratiska resiliens.

Granskning av statsbidragsanvändningen

Vid sidan av den reguljära uppföljningen granskar Folkbildningsrådet miss-tänkta avvikelser och felaktigheter i användningen av statsbidraget, i förhållande till statsbidragsvillkoren. Information som leder till en granskning kan komma från flera håll: från Folkbildningsrådets ordinarie uppföljningsarbete, egenanmälan från studieförbund och folkhögskolor, eller information från myndigheter, media eller enskilda personer. Folkbildningsrådet har inrättat en visselblåsarfunktion för att underlätta inhämtning av den typen av information.

Under 2022 påbörjade respektive slutförde Folkbildningsrådet totalt 13 granskningsärenden bland studieförbunden, och lika många inom folkhögskolan. Vid två av studieförbunden handlade ärendena om de båda demokrativillkor som ingår i statsbidragssystemet. Dessa ärenden är i mars 2023 ännu inte avslutade.²⁵

²⁵ Båda ärendena har sitt ursprung i Uppdrag Gransknings TV-program den 11 maj 2022. Här framkom att det har förekommit tidsbestämda "äktenskap" mot betalning bland ett antal av Islamiska Shiasamfundet i Sveriges (ISS) medlemsförsamlingar. Polis och domare menar i programmet att det kan vara fråga om människohandel eftersom man främjar sexköp. De båda studieförbunden samverkar eller har samverkat med en eller flera församlingar som nämns i programmet, och ett av dem har ISS som medlemsorganisation.

Under 2022 har Folkbildningsrådet, parallellt med att genomföra granskningar, utvecklat rutiner och tagit fram underlag för principiella vägval i arbetet med granskningar av avvikelser från statsbidragsvillkoren. Bland annat kan de granskningsärenden som gäller brott mot demokrativillkor eller frågor om diskriminering vara svårbedömda, vilket har synliggjort behov av att vidareutveckla principerna för Folkbildningsrådets bedömningar och gränsdragningar.

Bedömning av nya statsbidragsmottagare

Enligt 5 § förordningen (2015:218) om statsbidrag till folkbildningen beslutar Folkbildningsrådet om vilka studieförbund och folkhögskolor som ska erhålla statsbidrag. Processen för att bli godkänd ordinarie statsbidragsmottagare omfattar flera steg, bland annat en treårig försöksperiod.

Till de grundläggande villkoren för att komma i fråga som statsbidragsmottagare ingår bland annat krav på att verksamheten ska motverka alla former av diskriminering, samt att ska den förmedla och förankra respekt för mänskliga rättigheter och för grundläggande demokratiska värderingar och inte får bedriva eller främja antidemokratisk verksamhet.

Sedan 2015 har Folkbildningsrådet godkänt åtta folkhögskolor som nya statsbidragsmottagare.²⁶ De studieförbund som senast godkändes är Kulturens bildningsverksamhet (2010) och Ibn Rushd (2007).

Nytt bidragssystem till studieförbunden

Under 2022 utarbetade Folkbildningsrådet ett förslag på nytt bidragssystem till studieförbunden, som remissbehandlas av studieförbunden under våren 2023. Beslut om systemet fattas i maj 2023 och om det godkänns träder det i kraft år 2024.

I förslaget ingår en kvalitetsbedömning som tar utgångspunkt i en beskrivning av de grundläggande kvaliteter som studieförbundens verksamheter ska bära. Där beskrivs det demokratiska arbetssätt som särskilt studiecirklarna representerar och ledarnas betydelse för detta. Arbetet för aktivt medborgarskap och den kompensatoriska uppgiften tas upp, likaväl som uppgiften att motverka diskriminering och antidemokratisk verksamhet. I kvalitetsbeskrivningen som varje studieförbund ska leva upp till anges att de ska

²⁶ De åtta nya folkhögskolorna är: Mimi folkhögskola, Paideia folkhögskola, Vinga folkhögskola, Sankt Ignatios folkhögskola, Holma folkhögskola, S:ta Elisabets folkhögskola, Fryshusets folkhögskola, Borås folkhögskola.

vara demokratiska aktörer, förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna, inbjuda till inkluderande möten samt vara en demokratistärkande resurs för civilsamhället, lokalsamhället och medborgarna. Avsikten är att dessa kvaliteter ska följas upp och eventuella brister ska få konsekvenser i bidragstilldelningen.

I förslaget till bidragssystem ingår även en förstärkning av kraven på att godkänna cirkelledare utifrån kompetens såväl som lämplighet.

STUDIEFÖRBUNDENS OCH FOLKHÖGSKOLORNAS ÅTGÄRDER

I fokusgruppsintervjuerna ingick personer i studieförbund och folkhögskolor som antingen genomför studiecirklar och folkhögskolekurser själva, eller som arbetar väldigt nära dem som gör det.

En viktig fråga handlade om hur man i det faktiska arbetet säkrar att studiecirklar och folkhögskolekurser är i linje med mänskliga rättigheter och grundläggande demokratiska värderingar? Hur ser man till att det blir rätt? Hur behöver man arbeta i organisationerna? Vilket stöd behövs? Svaren ser olika ut beroende på vilken nivå i organisationerna som det handlar om:

- (den översta) ledningen
- (den verksamhetsnära) organisationen
- (de genomförande) cirkelledarna och lärarna.

Olika förutsättningar i studieförbund och folkhögskolor

Svaren skiljer sig ibland också åt mellan studieförbund och folkhögskolor. Studieförbundens demokratiarbete omfattar både enskilda deltagare och föreningar och andra samarbetsparter, medan folkhögskolornas arbete nästan enbart innefattar deltagare i olika kurser. Detta innebär att insatserna för att stödja och säkerställa demokratin i verksamheterna ser delvis olika ut. Studieförbunden arbetar betydligt mer med att säkerställa sin externa samverkan.

Villkoren för pedagogernas arbete ser olika ut. Folkhögskolornas verksamheter utförs av utbildade lärare som är anställda vid folkhögskolorna, ofta under många år, vilket innebär att dessa får en naturlig förankring inom folkbildningen och folkhögskolan. Av cirkelledarna var däremot endast cirka 5 procent arvoderade av studieförbunden under 2022. Övriga arbetade ideellt som cirkelledare. Många kommer från de organisationer som studieförbunden samarbetar med, medan andra är privatpersoner som fungerar som cirkelledare i så kallade kamratcirklar. Bland cirkelledarna är det många som har lång och gedigen erfarenhet av folkbildningen, för andra är uppdraget

mer tillfälligt. Anknytningen till studieförbunden och förankringen i folkbildningens värdegrund är därmed inte självklar, och studieförbunden behöver lägga resurser på att stärka och utveckla denna anknytning.

Under senare år har studieförbundens verksamheter dessutom ifrågasatts och granskats på ett annat sätt än tidigare, och kraven på transparens och kontroll har ökat. Som ett resultat har studieförbunden generellt utvecklat sina kontrollrutiner kraftigt. Det återspeglas här i intervjuerna med folkbildare på lokal nivå. Svarspersonerna från studieförbunden beskriver omfattande och detaljerade styr- och kontrollsystém kopplade till demokratifrågorna.

Ledningens ansvar – att ge mod och riktning

Det kan kosta på att arbeta med demokratifrågor. Inte sällan handlar det om att sticka ut hakan och ta diskussionen, att ställa besvärliga frågor, och ibland hamnar man i konflikter. I intervjuerna återkommer alla på olika sätt till frågan om mod – både organisationens mod som samhällsaktör och i relation till de organisationer som man samarbetar med, och enskilda anställdas mod i mötet med deltagarna.

Att inge mod beskrivs som en ledningsfråga. Det gör man genom att ta ställning och skapa tydliga förutsättningar för demokratiarbetet:

Och det tänker jag, det är väl en sån ledningssak man har, att jobba med värdegrund och att personalen känner att det är högt till tak, att de kan lyfta svåra frågor och ta stöd i varandra och i ledning, och både få kunskap kring olika ämnen, men också att de bottnar i vad de är och vad skolan är och att kunna möta de här sakerna. (Verksamhetsansvarig, folkhögskola)

Modet kan också handla om att i demokratins namn säga nej till samarbeten och i enstaka fall till deltagare. Även det beskrivs som en ledningsfråga. Budskapet får aldrig vara ”verksamhet till varje pris”.

De tydliga ställningstaganden som man efterlyser från organisationens ledning handlar i första hand om värdegrunds- och policyarbete. Även det folkbildningspolitiska målet och statens fyra syften lyfts i det här sammanhanget, som delar i folkbildningens idémässiga ramverk.

Vi har alltid syfte och bakgrund som tar avstamp i våra värderingar när vi skapar verksamhet, har utåtriktat arbete eller ansöker om projekt. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Vi behöver det här svart på vitt nånstans som ett bevis på att inom de här väggarna, i den här föreningen, så har vi demokratiska värderingar och mänskliga rättigheter. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Organisationernas ansvar – riktning, rutiner och regelverk

Även från de mer verksamhetsnära delarna av organisationerna efterlyser svarspersonerna riktning. Men här handlar det kanske mindre om övergripande värdegrunder och mer om att konkret stödja och skapa förutsättningar för lärares och cirkelledares demokratistärkande arbete.

Förbyggande arbete och inramning

I första hand handlar det om att arbeta förebyggande. Enligt intervjupersonerna är det inte ofta som man stöter på ickedemokratiska verksamheter vid efterkontroll, när det förebyggande arbetet fungerar som det ska. I praktiken innebär det att det behöver finnas beslutade riktlinjer, rutiner och regelverk som utgångspunkt för demokratiarbetet:

Vi har nio olika kontroller på verksamheten just nu. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Vi går alltid igenom vår fyra faser som är planera, genomföra, utvärdera och förbättra. Vilket i sin tur är kopplade till vår checklista för risk- och rimlighetsbedömningar. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Tydligheten beskrivs som viktig. Det gäller både internt inom organisationen och utåt, mot samarbetsparter. Studieförbundens anställda beskriver hur man har stärkt rutinerna för föreningssamarbeten:

I våra samarbeten med föreningar säkerställer vi att föreningen kan ställa sig bakom vår värdegrund och går igenom dessa samt folkbildning i allra första mötet med föreningen. Skulle föreningen inte arbeta demokratiskt så försöker vi som studieförbund i första hand erbjuda stöttning i form av utbildning och rådgivning. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Jag har även varit med om att individer eller grupper har närmat sig oss med tankar och idéer som på ytan känns vettiga, men vid en fördjupning ser man att verksamheten inte går i linje med grundläggande demokratiska värderingar. Det ställer högra krav på att verksamhetsutvecklare har rätt frågebatteri och verktyg för att upptäcka detta. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Det kan också handla om att som verksamhetsutvecklare våga tacka nej till fria grupper, studiecirklar eller samarbeten. Vårt pedagogiska ansvar ska genomsyra allt vi producerar – kan vi inte garantera det ska vi inte genomföra arrangemanget. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Den bild som ges i intervjuerna med verkamma inom folkhögskolan är att arbetet för att säkerställa demokrati och mänskliga rättigheter inte på samma sätt som inom studieförbunden utgår från formellt beslutade riktlinjer, rutiner och regelverk.

Kontinuerligt stöd i genomförandet

Det går att komma långt med regelverk och rutiner, menar man i intervjuerna, men inte tillräckligt långt om pedagogerna inte också har tillgång till kunskap och stöd när de utför sitt arbete. Som komplement till riktlinjer och rutiner behöver cirkelledare och lärare även ett löpande stöd vid genomförandet, dvs. någonstans att vända sig för att få hjälp att hantera de situationer som uppstår.

Ingen händelse i den här riktningen är en exakt kopia på en annan tidigare händelse, så det kan vara svårt att säga "hur vi alltid gör" men vi strävar rent konkret efter att hålla en öppenhet, både inbördes och gentemot de inblandade. Folkhögskolan har ett system med mentor/kursansvarig, arbetslag och rektor och i den ordningen hanteras dessa problem. Om en obehaglig situation har uppstått under en lektion, till exempel att en kursdeltagare valt att uttrycka sin extremism, vill vi prata i efterhand med kursdeltagaren och även med den eller de som kan ha drabbats. Det kan vara svårt att komma överens om hur bemötandet ska gå till i praktiken men en god rutin är att inte vara ensam i ett sådant samtal och inte heller vara ensam pedagog i klassrummet om det blivit ett mönster. Öppenheten inom arbetslaget är viktig då man kan behöva ventilerat det som hänt, och att fler ögon och öron finns i korridorer och matsal. *(Verksamhetsansvarig, folkhögskola)*

Inom studieförbunden är de i första hand lokala verksamhetsutvecklare som får den stödjande rollen:

Det som förväntas av mig och oss inom studieförbundet, det är att vi faktiskt rapporterar lite hur det går med jämna mellanrum. Alltså om inte jag själv hör av mig och berättar lite grann hur det löper på, men det är inget formellt formulär som ska fyllas i. Men om inte jag gör det, då kommer den som är min närmaste ansvarige att höra av sig och säga "hej, hur går det?" och sen får jag också, vad ska jag säga, jag har en stark närvaro, och det känner andra som jag också har pratat med, en stark närvaro, att de som är ansvariga känner till våra kurser och hör av sig ibland och säger "ja, den här personen hörde av sig, så jag undrar lite om det här", och så, så att jag skulle säga, att det finns en sund närvaro, inte någon osund närvaro, från min uppdragsgivare. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Vi försöker vara nära våra verksamheter – oftast med ledaren, men även med deltagare. Det har utvecklats mycket under senare år – samtalet kring – är det bra verksamhet som vi gör? Särskilt när det gäller nya ledare. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Folkhögskolans lärare hänvisar oftast till sina kollegor och det kollegiala utbytet lärare emellan som ett stöd för att hantera uppkomna situationer.

Säkerställande av lärares och cirkelledares kompetenser

Folkbildningens värdegrund slår igenom

I fokusgruppsintervjuerna har pedagoger och verksamhetsansvariga från nio av de tio studieförbunden och elva folkhögskolor mötts för att prata om folkbildningens arbete med demokrati och mänskliga rättigheter. I grunden har deras synsätt och arbetssätt varit lika. Och det beror, menar man, först och främst på att arbetet vilar på folkbildningens värdegrund och traditioner och på folkbildarnas engagemang. Det beskrivs som en styrka, ”det sitter i väggarna” att folkbildning handlar om demokrati och mänskliga rättigheter.

Folkhögskolans lärare – kollegial kvalitetssäkring

Folkhögskolans lärare har både frihet och stort ansvar i sitt arbete. Det kan vara ett skäl till att man som lärare söker sig till folkhögskolan. Här får man stort förtroende i sin profession som lärare. Lärarnas frihet, ansvar och förtroende gäller även i arbetet med demokrati och mänskliga rättigheter. Det är lärarna som står längst fram i det arbetet, det är dom som möter deltagarna.

På frågan om hur folkhögskolorna säkrar att de verkligen stärker och utvecklar demokratin och förmedlar och förankrar respekt för de mänskliga rättigheterna handlar svaren oftare om kollegialt stöd än om förankring i formella regelverk:

Men samtidigt så är det en lucka där, att vi inte riktigt säkerställer det här demokratiarbetet. Jag kan känna... Informellt så kan jag känna i personalgruppen att det finns ett kollektivt säkerställande av det, ett mått av kollektiv självkontroll, men som inte är kanske så uttalad alltid. (*Lärare, folkhögskola*)

Det här arbetssättet kan dock också göra demokratiarbetet skört, menar man. Om man som lärare har mycket att göra? Eller om engagemanget för demokratifrågor tunnas ut?

Det är så många olika uppdrag som vi har samtidigt. Och där kan jag känna att det finns en skörhet kring det ansvaret vi har att jobba för mänskliga rättigheter och demokrati, att det kommer i andra hand, eller tredje hand eller fjärde hand. (*Lärare, folkhögskola*)

Eller om demokratiarbetet tas för givet, inte vårdas?

Men att definitionen av en demokrati och hur den tar sig i uttryck kan även förändras. Och vi inledde hela eftermiddagen med att säga att det [demokrati] är inte bara folkstyre, utan det bygger också på värderingar. Och de värderingarna känner jag är under förhandling. Och vad gör vi då när...jag tror att vi behöver vara mer vaksamma

på vad som kommer hända framöver, för att en normaliseringsprocess påverkar oss alla, även om man tror att man är upplyst och att man är kritiskt tänkande och att man är välgrundad i sina värderingar och så. *(Lärare, folkhögskola)*

Cirkelledarna – kvalitetssäkring och cirkelledarutbildning

Cirkelledarna kan beskrivas som den viktigaste länken i studieförbundens demokratiarbete – det är dom som de facto förmedlar folkbildningens och demokratins grundläggande värderingar till deltagarna. Men det är samtidigt en länk som inte alltid har en särskilt stark förankring i studieförbunden, eller gedigen erfarenhet av folkbildning. Intervjupersonerna beskriver hur studieförbunden på olika sätt ”kvalitetssäkrar” sina cirkelledare:

Vi kvalitetssäkrar våra ledare genom att dom ska vara utbildade eller haft djupare introsamtal med avdelningen, vi begär arbetsplan för att få inblick i studiecirkelns verksamhet och genomför verksamhetsbesök. Vi tar även brottsregister hos våra ledare som arbetar med barnverksamhet. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Som studieförbund arbetar vi framför allt med att stärka våra ledares och föreningars kunskaper, och förmågor kring mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar. Det handlar om att rusta ledarna och föreningarna så att den verksamhet de i sin tur genomför blir präglad av respekt både för de mänskliga rättigheterna och den demokratiska ordningen. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Cirkelledarutbildningen beskrivs som särskilt viktig. Här tas frågor om demokrati och värdegrund upp och här ges tillfälle till kollegialt lärande:

Därför att jag och andra cirkelledare har en uppfattning om vad demokrati är. Vi pratar om det på ledarutbildningen. Vi har också själva en uppfattning om vad det är. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Alla våra kursledare måste genomföra vår ledarutbildning, där de får lära sig om studieförbund, folkbildning och studieförbundets värdegrund. De får även utbildning i grundpelare för studiecirkel, annan folkbildning samt kulturprogram, vilka bygger på deltagarens möjlighet att komma till tals och påverka. Vilka demokratiska processer som ska gälla i grupperna. *(Verksamhetsansvarig, studieförbund)*

Utan kurser i ledarskap så faller, inte hela, men i stort sett, trovärdigheten i det vi sysslar med i alla fall. Man kan inte ha någonting som ska ledas vare sig av yrkesexperter eller andra, om man inte också pratar om vad ledarskapet är och vad det är för roll. *(Cirkelledare, studieförbund)*

Cirkelledarutbildningen innebär både förebyggande arbete, här ”rättar man till felaktiga åsikter innan de kommer in i verksamheten”, och är ett sätt att ge kunskap. Samtidigt visar statistiken att det är långt ifrån alla cirkelledare som genomgår grundläggande cirkelledarutbildning, de inrapporterade andelarna varierar under 2022 från 43 procent till 100 procent mellan olika studieförbund.

Vad är rimligt att begära, frågade sig flera i intervjuerna? Å ena sidan är det stora och komplicerade samhällsfrågor som cirkelledarna kommer i kontakt med, å andra sidan handlar det om hundratusentals cirkelledare varje år, varav de allra flesta arbetar ideellt:

En viktig frågeställning: Hur högra krav bör vi ställa på eller göra till obligatoriska delar i våra respektive introduktionsutbildningar? Folkbildning bygger trots allt på ideellt engagemang. (Verksamhetsansvarig, studieförbund)

Av de cirkelledare som intervjuades hade vissa genomgått flera olika steg i sitt studieförbunds cirkeledarutbildning, medan någon inte hade deltagit alls men antog att det finns utbildning för den som ville.

Organisationsgemensamt arbete

Studieförbunden i samverkan

Studieförbunden i samverkan har tillsammans med de tio studieförbunden de senaste åren genomfört ett stort åtgärds paket för att stärka kontrollen av verksamheten och i det ligger även arbete för att säkra att verksamheten är demokratisk.²⁷ Arbetet sammanfattas i rapporten *Man måste veta vad man letar efter – och hur*.²⁸

Studieförbunden fattade under 2022 beslut om en gemensam *demokratiförklaring*. Här fastslår man att varje studieförbund:

- respekterar alla människors lika värde, värdighet och rättigheter
- respekterar lagens diskrimineringsgrunder och behandlar alla människor lika.
- tar avstånd från alla former av våld och våldsbejakande extremism och varje form av tvång, hot eller annan kränkning av människors grundläggande fri- och rättigheter.
- främjar yttrandefrihet och öppna diskussioner, alltid utifrån en demokratisk värdegrund.
- tar fullt ansvar för alla arrangemang som man anordnar.

Dessa demokratiska värderingar gäller för alla i organisationerna, inklusive förtroendevalda, anställda och cirkelledare.²⁹

²⁷ Studieförbunden i samverkan, förkortat *Studieförbunden*, är bransch- och intresseorganisation för Sveriges tio studieförbund.

²⁸ studieforbunden.se/man-maste-veta-vad-man-letar-efter-och-hur/

²⁹ studieforbunden.pnembedded.com/pressrelease/view/studieforbunden-antar-demokratiforklaring-34828

Studieförbunden samarbetar även i andra demokratistärkande åtgärder:

#ViMåstePrata

Folkbildningens demokratisatsning *#ViMåstePrata* syftar till att stärka alla delar av demokratiarbetet, där även mänskliga rättigheter ingår. *#ViMåstePrata* erbjuder verktyg, metoder och plattformar för bildning, samtal och fördjupning där aktuella demokratifrågor lyfts och utvecklas.

Kvalitetssäkring av demokratin

En gemensam kvalitetskod är under utveckling under 2022 och 2023 för att säkra alla led i studieförbundens arbetsprocesser med en harmonisering och likabedömning av åtgärder som genomförs.

Inom ramen för arbetet tas en kvalitetskod fram för demokratisäkring i varje studieförbund. Koden ska ange processer, kontroller och metoder som studieförbunden ska använda i verksamheten, i samverkan med föreningar och med externa talare och samarbetsparter. Här ska finnas tydliga riktlinjer och förhållningssätt som alla följer. Demokratiförsäkringen ska ligga som en gemensam bottenplatta för hur studieförbunden jobbar med att säkerställa att hela deras verksamhet är demokratisk och att det inte förekommer odemokratiska delar. Målet är att demokratidelen av kvalitetskoden ska fastställas i juni 2023.

Arbetet med kvalitetskodens alla delar drivs av Etikgruppen, där varje studieförbund har en representant. I gruppen diskuteras och tolkas också regel- och villkorsfrågor och man gör gemensamma överenskommelser som berör alla studieförbund. Etikgruppens förslag beslutas av Studieförbundens styrelse. Inför 2023 kommer man också att diskutera en gemensam överenskommelse om cirkelledarutbildningar.³⁰

Ekonomisk brottslighet

Studieförbunden i samverkan samarbetar med Ekobrottsmyndigheten, Skatteverket och polisens Nationella operativa avdelning (Noa) mot ekonomisk brottslighet och välfärdsbrott, för att upptäcka oegentligheter och motverka odemokratiskt handhavande av medel.

³⁰ Studieförbunden (2022). *Studieförbundens gemensamma överenskommelser 2023*.

Folkhögskolorna tillsammans

Folkhögskolans arbete med demokrati och mänskliga rättigheter stärks och utvecklas bland annat genom lärarutbildningen, rektorsutbildningen och andra nationella insatser:

Folkhögskolläraryrket

Folkhögskolläraryrket finns vid Linköpings universitet och omfattar 60 högskolepoäng. För folkhögskolläraryrket ska studenten avseende värderingsförmåga och förhållningssätt:

visa förmåga att beakta frågor om demokrati och andra värdegrundsfrågor som jämställdhet och jämlikhet, mångfald och mänskliga rättigheter inom yrkesområdet. (*Utbildningsplan folkhögskolläraryrket L1FH1*)

Rektorsutbildningen

Rektorsutbildningen vid Karlstad universitet omfattar 30 högskolepoäng och genomförs delvis tillsammans med Kulturskolans skolledare. Utbildningen betonar bland annat rektors kompetens att:

pröva och värdera olika vetenskapligt grundade metoder för ett ändamålsenligt uppföljnings-, utvärderings- och kvalitetsarbete; bedöma kvalitet i pedagogisk verksamhet och utifrån det tillsammans med medarbetare utveckla innehåll och arbetsformer (*Kursplan Rektorsutbildning – för skolledare på folkhögskola 30 HP*)

Andra nationella insatser

Gemensamt under benämningen *Sveriges folkhögskolor* erbjuder folkhögskolornas intresseorganisationer kvalitetsinsatser och fortbildning som bidrar till att stärka och säkerställa arbetet med demokrati och mänskliga rättigheter:

Kvalitetsverktyg

En deltagarenkät som användas av folkhögskolorna med frågor om skolans verksamhet, möjligheten till vidare studier och arbete, personlig utveckling, demokrati och bildningsmiljö.

Processtöd för lokalt kvalitetsarbete kring ledningsfrågor, bildningsmiljö, formalia och pedagogik.

Fortbildning

- *Allmän kurs i utveckling* för lärare på Allmän kurs, samverkan med Örebro universitet 7,5 hp

- *Yrkesutbildning i utveckling* för lärare på folkhögskolans yrkesutbildningar, samverkan med Linköpings universitet, 7,5 hp
- *Folkhögskolan som konstnärlig bildningspraktik* för lärare på de estetiska kurserna, samverkan med Göteborgs universitet, 7,5 hp.

Referenser

- Abdelzadeh, A. och Lundberg, E. (2022). Det demokratiska utanförskapets geografi. I *Demokratin och delaktigheten*. Del 3 av 4 ur antologin *100 år till*. (sid. 34–60). Stockholm: Kommittén Demokratin 100 år.
- Abrahamsson, K., Jansson, P.-O. och Åkesson, T. (red.) (2022). *Demokratin som bildningsväg*. Carlsson Bokförlag, 2022.
- Bringselius, L. (2018). Vad är tillitsbaserad styrning och ledning. *Styra och leda med tillit-forskning och praktik (SOU 2018: 38)*.
- Folkbildningsrådet (2020). *Cirkelns betydelser. En studie om deltagare i studieförbundens studiecirklar 2019*.
- Folkbildningsrådet (2021). *Ett engagerande mikrokosmos. Folkhögskoledeltagarna och deras samhällsengagemang*.
- Folkbildningsrådet (2021). *Statsbidrag till studieförbund 2022 Villkor, krav och fördelning*. Fastställt av Folkbildningsrådets styrelse den 8 december 2021 Diarienumr 21/00254.
- Gerring, J., Knutsen, C. H., Maguire, M., Skaaning, S. E., Teorell, J. och Coppedge, M. (2021). Democracy and human development: issues of conceptualization and measurement. *Democratization*, 28(2), 308–332.
- Göteborgs universitet (2022). *Autocratization Changing Nature? Democracy Report 2022*. V-Dem Institute.
- Lindgren, L. (2001). *Varken privat eller offentligt: Folkbildningsrådet ”i myndighets ställe”*. Centrum för forskning om offentlig sektor (CEFOS), Göteborgs universitet.
- Prop. 1990/91:82 om folkbildning.
- Prop. 2013/14:172 *Allas kunskap – allas bildning*.
- Riksrevisionen (2004). *Offentlig förvaltning i privat regi*. RiR 2004:15
- Regeringen (2021). *Riktlinjer för budgetåret 2022 avseende Folkbildningsrådet i fråga om användningen av anslagen 14:1 och 14:3 inom utgiftsområde 17 Kultur, medier, trossamfund och fritid*.

Regeringen (2023). *Ändring av riktlinjer för budgetåret 2023 avseende Folkbildningsrådet i fråga om användningen av anslagen 14:1 och 14:3 inom utgiftsområde 17 Kultur, medier, trossamfund och fritid.*

Skolforskningsinstitutet (2022). *Att lära demokrati. Lärares arbetssätt i fokus.* Systematisk forskningssammanställning 2022:03.

Studieförbunden (2022). *Man måste veta vad man letar efter – och hur.* Studieförbundens åtgärds paket 2019–2022.

Studieförbunden (2022). *Studieförbundens gemensamma överenskommelser 2023.*

2022 VAR ETT ÅR av oro och förändringar i många delar av samhället. Det var det år då samhället äntligen återstartade efter två års pandemi. Det var också ett år som inleddes med att Kapitolium i Washington stormades av demokratifientliga krafter. Ryssland startade ett krig mot Ukraina som skördar offer i människoliv och sönderslagen infrastruktur och som drev flera miljoner människor på flykt, bland annat till Sverige. Stora delar av världen kom att påverkas också genom den inflation som följde på kriget, med kraftigt ökande energi- och livsmedelspriser. I Sverige var det valår med en intensiv valkampanj, och i oktober tillträdde en ny regering.

I rapporten *När folkbildningen möter samhällets demokratiska utmaningar* ges en verklighetsnära bild av hur studieförbundens och folkhögskolornas arbete med mänskliga rättigheter och demokratifrågor kunde se under året. Här beskrivs hur samhällets demokratiproblem blir folkbildningens utmaningar – och hur folkbildare ute i landet konkret arbetar när de tar sig an dessa utmaningar. Rapporten är en del i Folkbildningsrådets återslag till regeringen 2022.